

VILNIAUS UNIVERSITETAS
FILOLOGIJOS FAKULTETAS
LIETUVIŲ KALBOS KATEDRA

Asta Železauskaitė
(Bendroji kalbotyra, 2 kursas)

**Erdvės ir laiko konceptualizacija lietuvių kalboje: prielinksnių *po* ir
per atvejai**

Magistro darbas

Darbo vadovas prof. dr. Vytautas Kardelis

Vilnius, 2017

ANOTACIJA

Šiandien kognityvinėje lingvistikoje erdvės ir laiko raiškos tyrimai įgauna vis didesnę pagreitį. Todėl šiame darbe išskiriamos ir apibendrinamos ankstesnės ir šiuolaikinės lingvistinės teorinės prielaidos, pabrėžiančios skirtingus požiūrius į erdvės ir laiko konceptus. Ilgą laiką vyravo nuomonė, kad laiko realizacija kalboje paremta erdvės suvokimu arba, kitaip, erdvės konceptais. Tačiau palyginti neseniai susiformavęs požiūris pasiūlė tirti erdvės ir laiko raišką kaip atonomiškų erdvės ir laiko konceptų rezultatą. Magistro darbe aprašant prielinksnines konstrukcijas su prielinksniais *po* ir *per* pasirinkta vadovautis teiginiu, kad erdvės ir laiko raiška turi būti lyginama. Todėl pateikiant erdvės ir laiko kalboje panašumas ir skirtumas atsisakyta stengtis įrodyti laiko raiškos priklausomybę nuo erdvės suvokimo.

TURINYS

SAVOKŲ ŽODYNĖLIS.....	4
1. Įvadas.....	6
2. Referencija, referencinis ryšys, lekšemos ir konteksto vaidmuo.....	8
3. Kalbos automatiškumas ir kalbinės veiklos procesai.....	9
4. Lingvistiniai erdvės tyrimai.....	10
4.1. Struktūralistinis požiūris į reikšmę ir erdvės tyrimus.....	10
4.2. Ankstyvoji ir vėlesnė generatyvinė gramatika bei erdvės tyrimai.....	11
5. Kognityvinė erdvės tyrimo struktūra: L. Talmio <i>figūra</i> ir <i>fonas</i>, S. Levinsono erdvinės scenos elementų santykiai ir R. Przybylskos fono kriterijai.....	13
6. Laiko metafora.....	15
6.1. Laiko metafora ir jos antraeiliškumas.....	15
6.2. M. Haspelmathas ir erdvės konceptų pirmenybė.....	16
6.3. Th. Tenbrink ir V. Evans požiūris į laiko metaforą.....	17
8. Laiko ir erdvės lyginimas.....	23
9. Prielinksninės konstrukcijos su prielinksniu <i>po</i>: erdvės ir laiko atvejai.....	27
9.1. <i>Po</i> atvejis: erdvė.....	27
9.2. <i>Po</i> atvejis: laikas.....	37
9.3. <i>Po</i> atvejis: erdvės ir laiko apibendrinimas.....	41
10. Prielinksninės konstrukcijos su prielinksniu <i>po</i>: erdvės ir laiko atvejai.....	45
10.1. <i>Per</i> atvejis: erdvė.....	45
10.2. <i>Per</i> atvejis: laikas.....	54
10.3. <i>Per</i> atvejis: erdvės ir laiko apibendrinimas.....	58
IŠVADOS.....	62
ŠALTINIAI.....	63
PRIEDAS.....	65

SAVOKŲ ŽODYNĖLIS

Anaforinis įvardis – įvardis, rodantis žinomą dalyką, jau anksčiau paminėtą tekste ar pokalbyje (LDTŽ 2012, 21).

Daiktavardinis junginys – žodžių junginys, kurio pagrindinis dėmuo yra daiktavardis (Brown, Miller 2013, 375).

Deiksė – bet kuriame pasakyme laiko, vietos, kurioje tas pasakymas produkuojamas, ir asmenų, kurie jį produkuoja ar gauna, nuorodos (LDTŽ 2012, 40).

Figūra – kognityvinėje lingvistikoje nurodo iš erdvės išsiskiriantį erdvinės scenos elementą (Brown, Miller 2013, 170).

Fonas – kognityvinėje lingvistikoje nurodo iš erdvės neišsiskiriantį erdvinės scenos elementą (Brown, Miller 2013 46).

Kognityvinė lingvistika – lingvistinė mokykla, susiejusi lingvistiką su kognityvistika. Dėmesys skiriamas kalbos ir mąstymo ryšio santykiui (Evans 2007, 22).

Konceptas – centrinis konceptualizacijos elementas (Evans 2007, 31).

Konceptualizacija – procesas, kai lingvistiniai elementai konkrečiame pasakyme sužadina konceptus (Evans 2007, 131).

Kontekstinė moduliacija – leksinės reikšmės kitimas kontekste (Evans 2007, 47).

Mentalinė veikla – vaizduotė, kiti kognityviniai ir jausminiai procesai, veiksniai, turintys įtakos tam, kaip suvokiamas ir interpretuojamas išorinis kontekstas (LDTŽ 2012, 120).

Percepcija (suvokimas) – daikto, situacijos ar įvykio visumos atspindėjimas sąmonėje dėl fizinių dirgiklių tiesioginio dirginimo per jutimo organus (LDTŽ 2012, 192).

Prielinksninė konstrukcija – žodžių junginys, kurio pagrindinis dėmuo yra prielinksnis (Brown, Miller 2013, 356).

Prielinksnis – kalbos dalis, nurodanti ryšį su kitomis kalbos dalimis ar žodžių junginiais (Brown, Miller 2013, 355)

Referentas – pasakyme kalbėtojo nurodomas objektas, reiškinys, procesas ir pan. (Evans 2007, 376).

Rereferencija – pasakymo veiksmas, kai kalbėtojas nurodo objektus, reiškinius ir pan. (Brown, Miller 2013, 375); objektų, reiškinių, procesų ir pan. įvardijamas (LDTŽ 2012, 172).

Semantiniai požymiai – struktūriniai reikšmės elementai, dar vadinami diferenciniais požymiais ar semantiniais komponentais (Jakaitienė 1988, 85).

Sintagma – bet kokia sintaksinė konstrukcija, pvz., žodžių seka arba pasakymai (Brown, Miller 2013, 431).

Sintaksinė konstrukcija – sintaksinis elementų junginys. Elementai gali būti daiktavardžiai,rieveksmiai, prielinksniai ir pan. arba kiti sintaksiniai junginiai (pasakymai, frazės, sakiniai) (Brown, Miller 2013 105–106).

1. Įvadas

Tyrimo objektas – prielinksninės erdvės ir laiko konstrukcijos su prielinksniais *po* ir *per*.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Darbo tikslas – aptarti prielinksninių erdvės ir laiko konstrukcijų su prielinksniais *po* ir *per* sandarą iš kognityvinės lingvistikos perspektyvos. Keliami šie uždaviniai:

1. apibendrinti prielinksninių *erdvės* konstrukcijų su *po* ir *per* sandarą ir pateikti jų analizę remiantis kognityvinės lingvistikos prieigomis;
2. apibendrinti prielinksninių *laiko* konstrukcijų su *po* ir *per* sandarą ir pateikti jų analizę remiantis kognityvinės lingvistikos prieigomis;
3. išskirti ir apibendrinti prototipinius bei neprototipinius prielinksninių erdvės konstrukcijų su *po* ir *per* atvejus;
4. išskirti ir apibendrinti prototipinius bei neprototipinius prielinksninių laiko konstrukcijų su *po* ir *per* atvejus;
5. palyginti prielinksnines erdvės ir laiko konstrukcijas su *po* ir *per*: išskirti panašumus ir skirtumus.

Tyrimo medžiaga. Prielinksniai *po* ir *per* tirti Tekstyno pagrindu, todėl medžiagos rinkimo metodas remiasi tekstynų lingvistika. Tyrimo medžiaga yra Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno Publicistikos patekstynio pavyzdžiai – iš viso 1 000 prielinksnio *per* ir 1 000 prielinksnio *po* pavyzdžių. Pavyzdžiai parinkti tokia tvarka: 2 intervalai po 500 pavyzdžių. Prielinksnio *per* pavyzdžiai: 1 intervalas 346–846, 2 intervalas 1579–2079. Prielinksnio *po* pavyzdžiai: 1 intervalas 759–1259, 2 intervalas 1952–2422.

Tyrimui atrinktos tik erdvės ir laikos prielinksninės *po* ir *per* konstrukcijos. Atvejai, neturintys erdvės arba laiko reikšmės, atmesti. Tokie pavyzdžiai kaip *kameroose gyvena po 6 žmones* ar *per jo blogą charakterį* tyrimui netiko. Pavyzdžių atmesta palugini nedaug (kiekvieno prielinksnio po 15–25 % visų pavyzdžių).

Tyrimo metodai. Magistro darbe remiamasi kognityvinės lingvistikos teorija. Prielinksninėms erdvės konstrukcijoms su *per* ir *po* aprašyti pasirinktos toliau išvardytos teorinės prielaidos ir lingvistų suformuluoti metodologiniai principai.

1. Leonardo Talmio judėjimo įvykio analizės teorinės prielaidos ir schema – pagal ją aprašytos figūros ir fono savybės, apibendrintas figūros judėjimas / pozicija fono atžvilgiu.
2. Stepheno Levinsono erdvinės scenos elementų santykių teorinės prielaidos ir schema.
3. Renetos Przybylskos fono aprašymo kriterijų sistema.
4. Wolgango Kleino išskirta laiko funkcijų klasifikacija.

5. Vyvyano Evanso laiko ir erdvės lyginimo požymių schema.

Darbo struktūra. Pirmajame ir antrajame skyriuose pateikiamos teorinės prielaidos, reikalingos paremti kognityvinės analizės principus. Pateikiama referencijos teorija, probleminiai klausimai, susiję su kalbinės veiklos procesais.

Toliau aptariamos lingvistikos kryptys (struktūralizmas, generatyvizmas, kognityvizmas) ir erdvės tyrimai. Apibendrinamas struktūralistinis požiūris į reiškmę ir erdvės tyrimus, glaustai supažindinama su ankstyvosios ir vėlesnės generatyvinės gramatikos principais tiriant erdvės raišką kalboje. Trumpai nupasakojama kognityvinės lingvistikos tyrimų raida, apžvelgiami žymiausi kognityvistų, kurie domėjosi erdvės tyrimais, darbai.

Plačiau išskiriama ir apibendrinama teorija, reikalinga empirinės medžiagos analizei. Aptariami pagrindiniai erdvės ir laiko principai bei praktiniai modeliai, kuriais remiamasi empirinės medžiagos analizėje.

Po teorinio įvado pateikiami prielinksninių konstrukcijų su *po* ir *per* aprašai.

Darbo pabaigoje pateikiamos išvados, šaltiniai, literatūros sąrašas ir priedas. Priede pateikiami apibendrinti tyrimo pavyzdžiai.

Prielinksninių *po* ir *per* konstrukcijų aprašo struktūra. Prielinksninių konstrukcijų aprašų struktūra suformuota remiantis teorinėje dalyje aptartomis teorinėmis prielaidomis ir metodologiniais principais. Pirmiausia pateikiama kiekvieno prielinksnio erdvinės scenos analizė. Ji susideda iš erdvinės scenos elementų (figūros, fono ir figūros pozicijos) ir jų santykių semantinio aprašo. Vėliau aptariamios laiko prielinksninių konstrukcijų funkcijos. Galiausiai palyginamos ir apibendrinamos erdvės ir laiko prielinksninės konstrukcijos.

Darbo naujumas ir aktualumas. Konceptinis ryšys tarp erdvės ir laiko kalboje lingvistų jau seniai aktualizuotas. Taikyta prielaida, kad laiko raiška kalboje remiasi erdviniu suvokimu. Tačiau pastaruoju metu laiko nuo erdvės priklausomybę keičia laiko kaip autonomiško koncepto kalboje galimybė. Šiame darbe atskirai aptariami erdvės ir laiko atvejai, tačiau neatsisakoma laiko ir erdvės palyginamo.

Darbas aktualus tuo, kad:

1. pateikiami praktinės stuktūros modeliu paremti erdvės ir laiko prielinksnių aprašai;
2. parenkama ir pritaikoma erdvės ir laiko prielinksnių lyginimo struktūra.

Darbe nesiekama įrodyti, kad laiko raiška kalboje priklauso nuo erdvės suvokimo. Remiantis naujomis teorinėmis prielaidomis, laiko ir erdvės raiška kalboje lyginama, tačiau išlaikoma erdvės ir laiko autonomiškumo idėja vienas kito atžvilgiu.

2. Referencija, referencinis ryšys, leksemos ir konteksto vaidmuo

Terminu *referencija* lingvistikoje įvardijamas pasakymo komponentų ir kaskart vis naujų situacijų (arba konteksto) santykis (Paducheva 1996, 8). Todėl referencinis ryšys negali susidaryti tik tarp žodžio ir pasakymo – referencijos sąlyga yra ne vien lingvistiniai duomenys, bet ir kontekstas (Paducheva 2011, 71). Taigi referencijai yra itin svarbi *kontekstinė moduliacija*. Šiuo terminu įvardijamas leksinio vieneto reikšmės kitimas atsižvelgiant į kontekstą (Evans 2007, 48). Paradigminiais referencijos pavyzdžiais laikytini tikriniai daiktavardžiai. Pavyzdžiui, sintagmoje „G. W. Bushas yra respublikonas“ referuojamas konkretus tikrovės individas G. W. Bushas (Reimer, Michaelson 2007, 1).

Leksemas, turinčias referenciją, galima vadinti *kalbine* (arba *verbaline*) *referencinio ryšio išraiška*, kuri nurodo referencinį ryšį tarp leksemos ir juo reiškiamo tikrovės objekto¹ (Paducheva 1996, 8). Tiek sintagmai nepriklausanti leksema, tiek leksema, kaip sintagmos komponentas, turi reikšmę, t. y. leksemos reikšmė yra autonomiška, tačiau, kad susidarytų referencinis ryšys, būtinas santykis su tikrovės objektais ir konkrečia situacija, nes leksema be konteksto savaime referencijos neturi (Paducheva 1996, 8). Tačiau leksema gali turėti referencijos potencialą ir konkrečiame pasakyme referuoti. O tas tikrovės objektas, kuri konkrečiame pasakyme turi referenciją, vadinamas *referentu* (Paducheva 1996, 11–12).

E. Paducheva skiria tris atvejus, susijusius su leksemos reikšme (Paducheva 2011, 71–72). Pirmasis atvejis apibendrina leksemas, kurių reikšmė neautonomiška, t. y. realizuojama tik pasakyme. Antruoju atveju leksemos, kurios yra *demonstratyvai*, apibrėžia referenciją kontekste, nes šių leksemų reikšmė susijusi su nurodymu. Trečiąjį atvejį E. Paducheva sieja su bendriniais daiktavardžiais ir *deikse*. Pavyzdžiui, sintagma su *deiksės elementais* gali nurodyti posesyvumą (*Bukovsky's dog*), apibrėžtumą (*this book*) ir kt. (Paducheva 2011, 71–72).

Dėl aiškios konkrečios situacijos ir konteksto tarp tikrovės objektų ir juos nurodančių daiktavardinių junginių susidaro referencinis ryšys. Tokie *daiktavardiniai junginiai* (angl. *noun phrases*) vadinami *referenciniais daiktavardiniais junginiais* (Paducheva 2011, 74). Tačiau tada, kai kontekstas nėra žinomas nei kalbėtojui, nei informacijos gavėjui, arba situacija yra itin nekonkreči, daiktavardinis junginys nėra referencinis ir vadinamas *kiekybiniu daiktavardiniu junginiu* (Paducheva 2011, 77).

Daiktavardiniai junginiai realizuojami *komunikacijos akte* (angl. *speech act*), o jo elementai (kalbėtojas, informacijos gavėjas ir perduodama informacija) yra referencijai svarbūs veiksniai, kurie aktualizuoja vieną svarbiausių referencinio ryšio sąlygų – *individualizaciją* (Paducheva 2011,

¹ Šiame darbe terminas *tikrovės objektas* suprantamas remiantis kognityvistų prielaidomis. G. Fauconnieris, G. Lakofas ir L. Langackeris pateikė *objektyvistinės semantikos* terminą ir taip apibendrinto kalbos ir tikrovės ryšį nurodydami nuo mąstymo nepriklausomas, „objektyviosios“ tikrovės galimybę (Evans 2007, 163).

72). Ji apibūdina tikrovės objekto santykį su komunikacijos aktu, t. y. sąlygas, kai objektas yra individualizuojamas, sukonkretinamas. Individualizacija itin svarbi kognityvinei semantinei analizei.

3. Kalbos automatiškumas ir kalbinės veiklos procesai

Benjamins L. Worf, lingvistinio realiatyvumo teorijos pradininkas, iškelia ir apibendrina bendrą psichologijai ir lingvistikai klausimą arba problemą – kalbos ir mąstymo ryšio reliatyvumas. Anot B. L. Worfo, bet kuris žmogus pasaulyje (kalbantis bent viena kalba) turįs nors kokią idėją arba mintį apie kalbą kaip procesą, kuris dažniausiai išspraudžiamas logikos suabsoliutinto mąstymo rėmuose (Worf 1940, 1–2). Žymusis teoritekas pabrėžia gana naivų kalbos vertinimą – kalba nesąmoninga, automatiška, likusi kognityvinių veiksmų šešėlyje. Taip lingvistas gana radikaliai įvertina tarp žmonių paplitusį mąstymo ir kalbos ryšį bei pateikia idealogines gaires, kad *natūralioji logika* neturi būti laikoma pagrindiniu veiksnium, leidžiančiu apibendrinti mąstymą ir kalbą, ir kad nėra tokio *tyro* ir *gryno* proceso, kuris būtų vadintinas *mąstymu* (Worf 1940, 2). Teiginys, kad „kalbėjimas arba kalbos vartojimas tėra išraiška to, kas jau yra suformuluota kalbai nedalyvaujant“² (Worf 1940, 1–2) B. L. Worfo netenkina ieškant kalbos ir mąstymo ryšio problemos sprendimų.

Kalbos formulavimas kalbai nedalyvaujant būtų konvencionalus reiškinys: tai reikštų, kad kalba ir mąstymas yra savarankiškos grandys, ir mąstymas kaip kalbos formavimo procesas yra universalus visiems žmonėms (Worf 1940, 2–3). Radikalią lingvistinio realiatyvumo teoriją itin priešinasi šiam teiginiui, pateikdama kalbos viršenybės idėją: kalba lemia mąstymą, todėl kalbėjimas yra kalbos kaip proceso padarinys³. Ir vienu, ir kitu atveju mąstymas ir kalba sutapatinami, neatskiriami. Būtent tokį atskirtumą ir įžvelgia B. L. Worf, pabrėždamas, kad kalba nenuliama mąstymo ir jo rezultato (kalbėjimas nėra nulemtas vien kalbos), bet tarpininkauja tarp mąstymo ir kalbėjimo (Worf 1940, 2–3).

Kuo kalbos ir mąstymo ryšio teorijos yra svarbios erdvės konceptualizacijai? Visų pirma, kognityvinėje lingvistikoje terminu *konceptualizacija* (angl. *conceptualization*) apibūdinamas leksemos nesavarankiškumas. Tai reiškia, kad leksema savaime neturi jokios reikšmės, nes jos reikšmė yra tik konceptiniame lygmenyje (Evans 2007, 142). Kitaip tariant, konceptualizacija kognityvinėje lingvistikoje reiškia reikšmės formavimąsi, remiantis išsamia enciklopedine informacija ir pasaulio pažinimu (Evans 2007, 49). Taigi lingvistiniams tyrimams keliami užduoties atsakyti į klausimą, kaip mąstymo procesai ir kalba susiję konkrečiu atveju. Tai nėra gramatinė, tipologinė ar vien semantinė erdvės analizė – tyrimo ribos yra ne *už kalbos*, bet *per kalbą*. Todėl B.

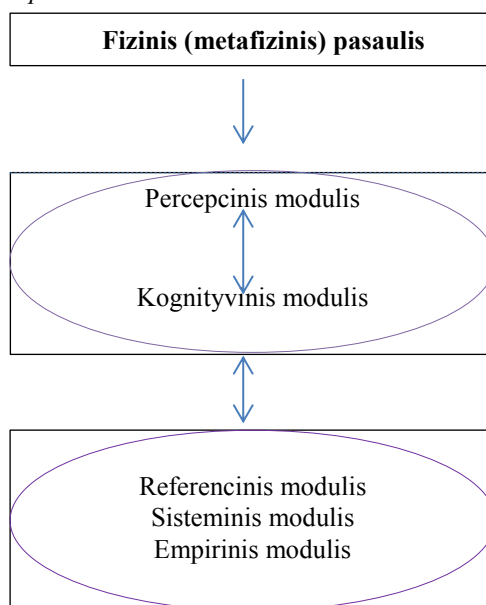
² *Talking, or the use of language, is supposed only to express what is essentially already formulated nonlinguistically.* (Worf 1940, 1–2).

³ Sapyro-Worfo hipotezė.

L. Worfo mintis apie kalbą tarpininkę iš dalies čia yra svarbi.

Vytautas Kardelis ir Daiva Kardelytė-Grinevičienė išskiria dvi svarbiausias metodologines paradigmas erdvės ir laiko santykiams aprašyti: a) „iš teksto į pasaulį“, kai tekstas konstruoja pasaulį, t. y. akcentuojamas imanentinis požiūris į tekstą, ir b) „iš pasaulio į tekstą“, kai dėmesys kreipiamas į mąstymo (mentalinius) procesus (Kardelis, Grinevičienė 2016, 4). Jie pateikia kalbinės veiklos proceso, remiantis kognityvine paradigma „iš teksto į pasaulį“, schemą (Kardelis, Grinevičienė 2016, 5) (žr. 1 pav.).

1 lentelė. Kalbinės veiklos procesas

Magistro darbe iš dalies keliama mąstymo ir kalbos problema, todėl tarp šioje scheme pateiktų mąstymo ir kognityvinės paradigmos modulių domenu būtų galima pridėti kalbą kaip tarpininkę. Antrajame domene kalba galėtų užimti ir vidinę poziciją, t. y. tarp percepcinio ir kognityvinio modulių, nes dėl neišskios kalbos pozicinės priklausymobės mąstymo atžvilgiu apdorojant kalbinę užduotį būtų netikslu kalbai paskirti vien tarpmodulę vietą.

4. Lingvistiniai erdvės tyrimai

4. 1. Struktūralistinis požiūris į reikšmę ir erdvės tyrimus

Žymiausi lingvistai, kurie struktūrinės semantikos principus taikė rengdami erdvės prielinksnių aprašus, buvo Davidas Bennetas, Geoffrey Leechas ir Gloria S. Cooper. Jų, kaip struktūralistų, nedomino reikšmės interpretavimo galimybės, nes jie siekė pateikti kuo glaustesnius, konkretesnius reikšmės aprašus, kurie neturėtų enciklopedinių žinių. Struktūriniai prielinksnių aprašai rengti pagal *semantinės komponentinės analizės* principus, t. y. buvo išskiriami *semantiniai diferenciniai požymiai* ir jais remiantis apibrėžiamos prielinksnių reikšmės (Žilinskaitė 2010, 2).

Viename lingvistinių žinyų rašoma, kad semantinė komponentinė analizė aktualizuoja žodžio reikšmės kompleksiskumą, pateikdama *semantinių požymių* (arba *semantinių komponentų*) visumą (Cruse 2006, 3). Tačiau prielinksnių aprašai buvo rengti ne vien objektyvizuojant ir formalizuojant semantinius požymius. G. S. Cooper remiasi „grynąja geometrija“, t. y. logine analize (Žilinskaitė 2010, 20). Anot tyrėjos, žodžio reikšmė turėtų būti apibrėžiama išskiriant *semantinį komponentą* (angl. *semantic marker*). Buvo remiamasi *akciomatiniais semantiniiais komponentais*, nurodančiais tam tikras sąlygas, kurias „turi atitikti aprašomasis prielinksnis“ (Žilinskaitė 2010, 20). Taigi struktūralistai semantinių komponentų ir neskaidomų akciomatinių semantinių komponentų skirtimi rėmėsi reikšmės, kaip struktūrinio vieneto, samprata.

Tačiau struktūralistinis požiūris į reikšmę itin kritikuotas dėl nelankstumo, uždarumo ir dėl to, kad nesilaikyta savų principų, t. y. struktūralistai pradėjo interpretuoti reikšmę ir sieti ją su *mentaline veikla, percepcija*. Nors semantinė komponentinė analizė šiuolaikinėje kalbotyroje taikoma aktualizuojant žodžio reikšmę (svarbūs sintagminiai ir paradigminiai santykiai, pabrėžiama sememos ir semos skirtis), tiriant erdvę dažniausiai remiamasi generatyvinės gramatikos arba kognityvinės lingvistikos teorijomis.

4.2. Ankstyvoji ir vėlesnė generatyvinė gramatika bei erdvės tyrimai

Generatyvinės gramatikos pamatas yra *frazinės sintaksės* modelis. Generatyvinėje gramatikoje sintaksė laikoma frazių ir frazinių struktūrų reiškiniu (Evans 2007, 43). O struktūralistai vartojo ir *sando* sąvoką, taip skaidydami frazę į dar mažesnes frazes (sandus) ir kurdami frazių stuktūrą (Chomsky 1965, 3). Frazinė sintaksė kaip ankstyvosios generatyvinės gramatikos modelis nebuvo orientuotas į prielinksninių konstrukcijų tyrimus. Tačiau prielinksnių aprašai buvo rengiami objektyvizuojant ir formalizuojant žodžio reikšmę, laikant žodį struktūriniu reikšminiu vienetu (Chomsky 1965, 4).

Ray Jackendoffo ir Noamo Chomskio brūkšninės sintaksės teorija („X-bar“ teorija) atsisako frazinės struktūros teorijos ir pabrėžia du svarbius sintaksinės struktūros elementus – specifikatorius ir komplementus (Kornai, Pullum 1997, 2). „X-bar“ teorijoje dėmesys skiriamas predikatui arba veiksmažodžiui, arba tiksliau, veiksmažodžio leksemai (Kornai, Pullum 1997, 3). Komplementų ir specifikatorių vaidmuo sintaksinėje struktūroje skiriasi, nes pastarieji yra pagalbinių elementai, kurių pozicijos nenurodo pagrindinis dėmuo (dažniausiai pagrindiniu dėmeniu laikomas veiksmažodis) (Kornai, Pullum 1997, 4). Prielinksninių konstrukcijų tyrimuose didžiausias dėmesys skirtas VP (angl. *verb phrase*) ir argumentų struktūrai.

4.3. Kognityvinis požiūris ir erdvės tyrimai

Kognityvinės lingvistikos pradžia siejama su *prototipų teorija*, kurią pagrindinė ir suformulavo Eleanor Roch (Geeraerts, Cuyckens 2010, 141). Prototipai tradiciškai siejami su kognityviniais modeliais, t. y. konceptais kognityvinio modelio skalėje. Pavyzdžiui, leksemos *turtas* konceptas kognityvinėje skalėje būtų kita leksema *turtingas* (Lakoff, Johnson 1999, 411).

Anot kognityvistų, žodžio reikšmė yra *konceptuali*, todėl norint ją apibrėžti, nereikėtų vengti konteksto, asmens turimų žinių, jo perceptinių gebėjimų ir kt. (Cruse, Croft 2004, 26).

Annettės Herskovits, vienos pirmųjų kognityvinės lingvistikos teorijos kūrėjų, darbai svarbūs erdvės raiškos priemonių aprašams rengti. Ji siūlo *geometrinės konceptualizacijos* modelį. A. Herskovits remiasi geometrinėmis tiriamųjų objektų savybėmis, nes „geometrinės savybės atspindi pirmąją prielinksnio reikšmės pagavą“ (Žilinskaitė 2010, 24). Tyrėja taip pat pateikia *idealiosios reikšmės*⁴ sampratą, taikytiną tiriant prielinksnines konstrukcijas.

Tačiau pati tyrėja pripažįsta, kad geometrinė konceptualizacija ne visada pravarti, nes pasitaiko atvejų, kai prielinksnio reikšmė, nors iš principo tinka lokalizacijos reikšmei, jai apibūdinti nevartojama. Tai rodo tyrėjos pateikti pavyzdžiai su *lempa* ir *bulve*. Anglų kalbos prielinksnis *in* nevartojamas apibūdinant bulvės lokalizaciją po užvožtu dubeniu, sakoma *the potato under the bowl*, o lempa kabo ne *under the socket*, bet *in the socket* (Herskovits 1985, 354). Šiose erdvinėse scenose objektai yra išsidėstę taip, kad jų lokalizacijos reikšmės (bulvė yra *viduje*, o lempa kabo *po lizdu*) tinka *in* ir *under* prielinksnių reikšmėms. Toks neatitikimas rodo, kad nepakanka kliautis vien geometriniais duomenimis.

Svarbi ir idealiosios reikšmės samprata. A. Herskovits teigia, kad „kiekvienas prielinksnis turi idealiąją reikšmę, tam tikrą prototipą, kuris dalyvauja kiekviename to prielinksnio pavartojimo atvejyje.“ (Herskovits 1985, 354). Tyrėja nesivadovauja prototipo samprata, nes jis, anot jos, yra perdėm konkretus, o idealioji reikšmė rodo tik visų to paties prielinksnio pavartojimo atvejų semantinį bendrumą (Herskovits 1985, 355).

Kiti žymūs kognityvinės lingvistikos atstovai Markas Johnsonas ir jau minėtas G. Lakoffas kartu apibrėžė *vaizdinės schemas* (angl. *image schema*) (Cánovas, Mandler 2014, 1–2). Jie teigė, kad konceptai yra kūniškojo patyrimo (angl. *sensorimotor experience*) analogai (Cánovas, Mandler 2014, 2). Todėl vaizdinės schemas sudaromos remiantis žmogaus percepcija arba suvokimu (Žilinskaitė 2010, 28). Tačiau šiam metodui kritikos nepagailėta dėl metodologinio neapibrėžtumo, „nepakankamo sistemingumo“, ne itin kruopščių vaizdinių schemų (ypač sukritikuotas G. Lakoffo pateiktos anglų kalbos prielinksnio *over* vaizdinės schemas naudingumas) (Žilinskaitė 2010, 28–29).

⁴ A. Herskovits pateiktas terminas, apibūdinantis pagrindinį leksemos konceptą (Evans 2007, 103).

Su vieta (angl. *landmark*), kurioje lokalizuotas objektas, siejamas Soterios Svorou įvestas *regiono* terminas (Žilinskaitė 2010, 39). Juo tyrėja pabrėžia objektyvius erdvės skirtumus ir taip išskiria *vidaus* ir *išorės* regionus (Svorou 1994, 17–19):

vidaus regionas – suvokiamas kaip vidus, talpykla, tikrovės objektas, kuris dėl savo fizinių, geometrinių savybių turi *talpą* (arba talpos galimybę);

išorės regionas – suvokiamas kaip objektas, kurio akcentuojamos tik išorinės ribos. Abiejų regionų interpretacijos priklauso ne tik nuo objektų fizinių, geometrinių savybių, bet ir nuo erdvinės situacijos. Šiame darbe vadovojaumasi apibendrintais, S. Svorou išskirtais objektyviais erdvės skirtumais (erdvė kaip talpa, paviršius ir kt.).

Vietos raiškos priemonių tyrimais vis labiau pabrėžiama žmogaus pažintinės veiklos ir konteksto svarba. Claude'as Vandeloise'as teigia, kad geometrinis ir loginis (struktūrinis) prielinksnių aprašai yra per daug nepriklausomi, invariantiški, atsiriboję nuo ekstralingvistinių duomenų, percepcijos (Vandeloise 1991, 10). Jis pateikia pavyzdį su prancūzų kalbos prielinksniu *devant* (priešais) ir akcentuoja orientyro svarbą: *priešais* ne visada reiškia vieno referento lokalizaciją kito referento atžvilgiu iš priekio (Vandeloise 1991, 3). Alanas J. Cienki taip pat pateikia anglų kalbos pavyzdį *Lucy is behind the tree*, rodantį, kad tik iš konteksto galima nustatyti, kuri medžio pusė turėtų būti laikoma galu (Cienki 1989, 11).

5. Kognityvinė erdvės tyrimo struktūra: L. Talmio *figūra* ir *fonas*, S. Levinsono erdvinės scenos elementų santykiai ir R. Przybylskos fono kriterijai

Šiame darbe remiamasi kognityvisto Leonardo Talmio erdvės raiškos priemonių aprašymo tipologija. Tiriant prielinksnių reikšmes, vadovaujamesi *figūros* ir *fono* sampratomis ir taip akcentuojamas pagrindinis kognityvinės lingvistikos principas: sprendžiant apie tikrovės objektus ir jų vietą kitų objektų atžvilgiu remiamasi kontekstu ir bendromis turimomis žiniomis (Žilinskaitė 2010, 39).

Svarbus ir centrinis vaidmuo L. Talmio siūlomoje tipologijoje, pavadintoje *veiksmožodinių ir satelitinių kalbų skirtimi* (Žilinskaitė 2010, 34), tenka *schematizacijai* (angl. *schematization*) – procesui, atskiriančiam tam tikrus erdvinės scenos aspektus, kurie geriausiai apibūdina tiriamąją situaciją, o kiti lieka tyrimo nuošalyje (Talmy 2000, 177). Šiame darbe vadovaujamesi L. Talmio apibendrintais *figūros* ir *fono* požymiais (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. *Pirminiai ir antriniai vaidmenys*

<i>FIGŪRA</i>	<i>FONAS</i>
---------------	--------------

Figūra – geštaltų psichologijos terminas, į kognityvinę lingvistiką įvestas L. Talmio (Evans 2007, 79). Figūra nurodo judantį (arba potencialiai galintį judėti) objektą: jo vietą, kelią arba orientaciją statiško, nejudančio objekto atžvilgiu (Talmy 2000, 184).

Figūrai būdinga: laikinos / kintančios erdvinės savybės, didesnis už fono judrumas, mažesnis už fono dydis. Figūra už foną: geometriškai paprastesnė, labiau išsikišusi / matoma, labiau pastebima, labiau priklausoma.

Fonas – taip pat geštaltų psichologijos terminas. Fonas nurodo nejudantį, statišką referentą judančio (arba potencialiai galinčio judėti) objekto vietos, kelio, orientacijos taško atžvilgiu (Talmy 2000, 184).

Fonui būdinga: statiškos, nekintačios erdvinės savybės, mažesnis už figūros judrumas, didenis už figūros dydis. Fonas už figūrą yra geometriškai sudėtingesnis, kompleksiškesnis., Jis ne toks išsikišęs, ne taip matomas, ne toks pastebimas, nepriklausomas nuo figūros.

(Lentelė parengta pagal L. Talmio aprašytus figūros ir fono skirtumus (Talmy 2000, 183).)

Kalbant apie figūrą ir foną svarbi erdvinės scenos samprata. Kognityvinėje lingvistikoje erdvine scena laikoma kalba užkoduota erdvė, kurią sudaro erdviniai elementai (Evans 2007, 2004). Figūra ir fonas laikomi pagrindiniais erdvinės scenos elementais.

Kiti du svarbūs erdvinės scenos elementai yra *kelias* (angl. *path*) ir *judėjimas* (angl. *motion*) (Talmy 2000, 176–177). Keliu yra nurodoma figūros užimama vieta, pozicija fono atžvilgiu (Talmy 2000, 177). Taip pat kelias nurodo visą nueitą figūros kelią (Žilinskaitė 2010, 34). Judėjimas bendrai nurodo figūros vietą arba judėjimą ir apibedrinamas formule JUDĖTI/BŪTI_{loc} (Žilinskaitė 2010, 35). Šiame darbe figūros judėjimas apibūdinamas remiantis *dinaminės* ir *statinės* figūros pozicijos skirtimi: dinaminė pozicija – susijusi su veiksmu arba procesu; statinė pozicija nurodo nuolatinę būseną arba situaciją (Matthews 1993, 107, 353). Taigi darbe svarbūs trys L. Talmio išskirti erdvinės scenos elementai: figūra, fonas ir figūros judėjimas.

Šiame darbe taip pat akcentuoti erdvinės scenos elementų santykiai, kuriuos pateikė kognityvistas Stephenas C. Levinsonas, vadovaudamasis savo psicholingvistinio erdvės tyrimo projekte nustatytais požymiais. Pasak jo, erdvinės scenų elementų santykį galima apibūdinti nustatant šiuos požymius (Levinson 2006, 10-11): *sukibimas, skystas / dujinis sukibimas, lokalizacija paviršiuje, atsikišusi ir prie fono pritvirtinta figūra, figūra prie fono pritvirtinta netiesiogiai, per tarpininką, apsupimas, apvyniojimas, dalinis sulaikymas / suvaržymas, visiškas sulaikymas / suvaržymas, sulaikymas / suvaržymas skystyje arba masėje, sulaikymas / suvaržymas perveriant figūrą arba foną, kontakto / sąlyčio buvimas.*

Aprašant foną itin pravartus Renatos Przybylskos prielinksnių analizės modelis ir išsamiai aprašytos fono savybės (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Fono aprašymo kriterijai: matmenų, kategorizacijos ir transformacijos

fono matmenų kriterijus	<i>trimatis objektas (kūnas, talpykla)</i>
	<i>dvimatis objektas (plokštuma)</i>
	<i>vienmatis objektas (linija)</i>
	<i>objektas be matmenų</i>
fono kategorizacijos kriterijus	<i>daiktas (pastovus pavidalas)</i>
	<i>medžiaga (nepastovus pavidalas)</i>
	<i>amorfinis kūnas (itin nepastovus pavidalas)</i>
	<i>asmuo / asmens kūno dalis</i>
fono transformacijos kriterijus	<i>vienas objektas</i>
	<i>objektų sanakaupa / masė</i>

Fono kriterijai apibendrinami ir pateikiami E. Žilinskaitės disertacijoje „Vietos raiška Mikalojaus Daikšos *Postilėje*: postpoziniai vietininkai ir jų funkciniai ekvivalentai“. Remiantis šiais kriterijais darbe pateikiami fono, kaip erdvinės scenos elemento, aprašai.

6. Laiko metafora

6.1. Laiko metafora ir jos antraeiliskumas

Laiko raiška kalboje dar tebėra brėžiama pagal Niutono dėsnius. Linijinė laiko seka arba linijinė laiko metafora erdvės tyrimų lauke gana pastovi ir nepajudinama. Tradiciškai laiko interpretacijos neįsivaizduojamos be fizinės erdvės ir linijinio laiko atsvaros, t. y. „priekio–galo“ metaforos⁵. Tačiau erdvės tyrimai pateikia ir kitokią laiko trajektoriją.

Elizabeth Engber-Pedersen mano, kad laiko seka anaforinė, t. y. judanti paraleliai su atskaitos tašku⁶ arba, norint patikslinti, su žmogaus kūnu (Engber-Pedersen 2015, 136). Tačiau linijinis laikas nebūtinai susijęs su „priekis–galas“ metafora. E. Engber-Pedersen tyrė, kaip žmogaus dominuojančioji pusė (kairė arba dešinė) sąveikauja su anaforiniu laiku. Apibendrindama danų kalbos tyrimų rezultatus, ji akcentavo linijinio laiko fiksuotą trajektoriją ir pateikė išvadas, kad žmogus „brėžia“ erdvę nuo savo kūno nedomijuojančios pusės į domijuojančią pusę, todėl anaforinio

⁵ Kognityvinėje lingvistikoje *judančio laiko modelis* (angl. *moving time model*) nurodo linijinio laiko kalboje sampratą (Evans 2007, 148–149).

⁶ Literatūroje dar yra terminas „signer“, tam tikras žymėtojas, žymintis fizinės erdvės konceptualizacijos centrą.

laiko atskaitos taškas yra nedominuojanti žmogaus kūno pusė (Engber-Pedersen 2015, 137).

Tyrimė aptariami ir kiti su laiko metafora susiję judesiai, reprezentuojantys erdvinias projekcijas, kuriomis ženklinami laiko konceptai, pavyzdžiui, laiko tarpas žymimas išskėčiant rankas į šalis ar jas sutraukiant (taip rodant ilgį) (Engber-Pedersen 2015, 136–137). Kalbos, mąstymo ir kūno ryšys praplečia laiko metaforos reprezentaciją kalboje, nes iškeliamas vizualumo poveikis mąstymui ir kūno judesiams bei akcentuojama įvairi erdvinė orientacija. Vis dėlto žmogaus kūno elgesys siekiant pozicionuoti laiką erdvėje, kelia lingvistinių klausimų. Šiame metaforiniame lygmenyje, kai laikas perima erdvės formas, galima išvystyti daugiausia skirtumų tarp kalbų, ir, anot Angelicos Fulgos, žmogaus kūno ir objektų santykis gali būti labai įvairiai užkoduotas kalbose (Fulga 2012, 29).

Herbetas H. Clarkas buvo pirmasis, kuris pateikė idėją, kad laiko konceptai ir raiška priklauso nuo erdviųjų metaforų kalboje, teigdamas, kad daugybė anglų k. laiko raiškos pavyzdžių istoriškai susiformavo pagal fizinę–erdvinę opoziciją „priešis–galas“ (Tenbrink 2006, 1). Ir ši metafora galinti paaiškinti daugelį kitų anglų k. laiko metaforų. Pabrėžtina, H. H. Clarko teorija pateikė taikytinus praktinius metaforų modelius. Pirmasis modelis yra *judančio laiko modelis* (angl. „*moving time modeli*“), pagal kurį laiko konceptas suvokiamas kaip *judantis* per fizinę erdvę iš ateities į praeitį, ir *judančio ego modelis* (angl. *moving ego modeli*), pristatantis atvirkštinį variantą – laiko konceptas juda iš praeities į ateitį (Tenbrink 2006, 1). Pagal šiuos judėjimų konceptus, anot H. H. Clarko, gali būti apibendrinama laiko raiška įvairiose kalbose.

Taigi fizinė erdvė dažniausiai pasirenkama kaip atskaitos taškas, o tai suponuoja laiko priklausomybės nuo erdvės galimybę, kuri šiuolaikiniuose tyrimuose yra itin populiari. Kaip teigia Martinas Haspelmathas, tai ne tik populiari, bet visuotinai paplitusi teorija, kad laiko raiška remiasi į fizinę erdvę (Haspelmath 1997, 6). Vis ieškoma sąsajų tarp laiko raiškos kalboje ir fizinės erdvės, manant, kad fizinės erdvės ypatybės galėjo suformuoti tam tikrus konceptus, kurie nurodo erdvės įtaką laikui, ir laiko raiška yra tam tikras fizinės erdvės atspindys (Haspelmath 1997, 6–8).

6.2. M. Haspelmathas ir erdvės konceptų pirmenybė

Kalbant apie laiko kodavimą, galima pradėti nuo gana bendro klausimo, ar gali visada būti aišku, kad fizinio (metafizinio) pasaulio realijomis laikomi laikas ir erdvė turi būti įvardijami kaip vieni pagrindinių konceptų. Tokiems teiginiams patvirtinti reikalinga ne tik lingvistinių duomenų analizė, tačiau lingvistikos bendradarbiavimas su kitais mokslais. Vis tik Martinas Haspelmathas šiems konceptams suteikia bazinių konceptų vietą, nes įvairių kalbų tyrimai rodo erdvės ir laiko dominavimą, galbūt, ne tik kalboje, bet ir mąstyme (Haspelmath 1997, 6). Jis priduria, kad ne visi gali išvystyti šių konceptų pranašumą kitų konceptų atžvilgiu, tačiau pateikti gausūs lingvistinių tyrimų rezultatai neabejotinai suteikia galimybę šiems fizinio (metafizinio) pasaulio poliems bent

lingvistiniame kontekste suteikti bazinių konceptų vietą (Haspelmath 1997, 6–7).

Tai, kad erdvė ir laikas yra konceptualiai susiję ir gali daryti įtaką mąstymui, apima ir filosofines mintis apie kalbos esmę. Tačiau vienas svarbiausių M. Haspelmatho teiginių pabrėžia, kad laiko raiška priklauso nuo erdvės raiškos ir kartu nuo jos suvokimo. Jis čia pat priduria, kad ne visose kalbose šis ryšys galimas išvelgti, tačiau nemažai tokių pavyzdžių yra daugelyje kalbų, paplitusių visame pasaulyje nepriklausomai nuo geografijos, tipologinio kalbų skirtymo ar geneologinės kalbų klasifikacijos, ir tokie duomenys suteikia gana svarų pagrindą atsižvelgti į šią prielaidą (Haspelmath 1997, 8).

6.3. Th. Tenbrink ir V. Evans požiūris į laiko metaforą

Thora Tenbrink mano, kad laiko antraeiliskumo idėja yra gana aiški ir suprantama, nes erdvė yra konkretus matmuo, o laikas – abstraktus (Tenbrink 2006, 1). Taip pat abstraktūs yra įvykiai, kuriuos nurodo laikas, o fizinės erdvės objektai lengviau apčiuopami, tad yra įtikinamesnis atskaitos taškas (Tenbrink 2006, 1–2). Galima pridėti, kad fizinės realybės absoliuti įtaka laiko raiškai priešina kalbos kaip tarpininkės idėjai, ir laiko raiška atskiriama nuo kalbos susiformavimo proceso, nes tėra erdvės imitacija.

Th. Tenbrink erdvės, savo laiko ir kalbos ryšio tyrimo (būtent ryšio) išvadose akcentavo, kad visiška erdvės ir laiko tarpusavio priklausomybė yra sunkiai apčiuoma, ir kad tiriant kiekvieną kalbą atskirai arba tipologiškai sunku daryti išvadas, atsižvelgiant į įvairius laiko raiškos vartosenos kontekstus ir diskursą (Tenbrink 2006, 1). Tačiau ji sutinka su paralelių galimybę ir neneigia, kad tarpusavio ryšys yra galimas. Taip pat įmanoma erdvės ir laiko konceptų opozicija: laiko metaforos skiriasi nuo erdvinės realijos, tad Th. Tenbrink siūlo pereiti į erdvės ir laiko konceptų lygį ir atkreipti dėmesį ne į laiko priklausomybę nuo erdvės, bet į koceptualų (kognityvinį) šių modulių ryšį (Tenbrink 2006, 1–2).

Th. Tenbrink, apibendrindama anglų ir vokiečių kalbų tyrimus, išskiria pagrindinius skirtumus tarp laiko ir erdvės vartojimo kalboje. Ji pabrėžia laiką ir erdvę turint bendrų konceptinių panašumų, taip pat išvelgia ir jų interakciją, tačiau skirtumai yra tyrimo išvadų pagrindas (Tenbrink 2006, 1–2).

Pagrindiniai laiko konceptų bruožai (Tenbrink 2006, 2–6). Laikas kalboje vartojamas atsižvelgiant į pagrindinę vartojimo sąlygą – įvykio ir komunikacijos akto dalyvio žinojimo apie tą įvykį santykį. Kalbant apie *grynąją laiko raišką*, presiziškai pabrėžiant laiką kaip matą (nurodant minutes, valandas, mėnesį ar laiko trukmę nurodytais matais), konceptai kaip laiko kalboje vartojimo formuotojai dalyvauja gana neintensyviai. Tačiau turint itin konceptuales atvejus (kai kalboje netiesiogiai reiškiamas laikas tokiomis gramatinėmis priemonėmis kaip laiko ar veiklo

kategorijos) išskirtina interakcija tarp fizinio ar metafizinio pasaulio įvykių ir laiko koceptualizacijos bei komunikacijos akto dalyvio žinių. Todėl laiko konceptai itin priklauso nuo diskurso – komunikacijos akto dalyvis gali remtis savo žinojimu interpretuodamas laiką, tačiau kartais gali reikėti platesnio konteksto, tad laikas galimas interpretuoti arba yra gana interpretuotinas dėl savo nekonkretumo. Komunikacijos akto dalyvis turi daugiau laisvės lygindamas įvykius su savo turimomis žiniomis tam tikrame kontekste.

Pagrindiniai erdvės konceptų bruožai (Tenbrink 2006, 3–6). Erdvės vartojimą kalboje lemia referencijos sistema. Vartojimo pasirinkimas nėra toks interpretuotinas kaip laiko: erdvės objektiškumas yra sąlyga, dėl kurios nereikia tiek kalbinių priemonių (pvz., gramatinių kateorijų), norint reprezentuoti erdvinius objektų santykius erdvėje, nes juos aktualizuoja ir sukonkretina pačių objektų sąveika erdvėje. Vis tik referencinė identifikacija patikslina, reprezentuoja erdvinius santykius. Tačiau erdvės raiška kalboje nekelia tiek neaiškumų kiek laiko. T. Tenbrink tvirtina erdvę esant „konceptuliai relevantišką“ bet kuriame kontekste.

V. Evans taip pat nesutinka, kad laikas kaip savarankiškas konceptas negali dalyvauti formuojant laiko raišką. Jis teigia, kad laikas – itin kompleksiškas savo prigimti ir jo suvokimas yra susijęs su sudėtingais smegenų procesais (Evans 2013, 55).

V. Evans aptaria nemažai psichologinių tyrimų, nurodančių tam tikrą laiko nepriklausomybę. Neuromokslo ir psichologiniai tyrimai pateikia rezultatus, tvirtinančius laiko kaip savankiškos tiesioginės patirties galimybę. M. Flaherty teigia, kad laiko net nebūtina sieti su sensorine patirtimi, kad jis nėra vienalytis (Evans 2013, 56). Tai suprasti galima pateikiant įvairius žmogaus suvokimo aspektus, susijusius su laiku. D. Zakay ir R. Block įžvelgė laiko suvokimo, trukmės ir žmogaus asmenybės, užduoties aktualumo ir tam tikros situacijos ryšį (Evans 2013, 56–57). Pavyzdžiui, pasakyti, kiek laiko užtruko susitikimas, kiekvienas žmogus gali skirtingai, priklausomai nuo asmenybės tipo (psichologiniai tyrimai pateikia išvadas, kad introvertams laikas *bėga* lėčiau negu ekstravertams), nuo susitikimo tipo – ar jis buvo įdomus, ar gąsdinantis, ar itin nuobodus (Evans 2013, 56–57). Taip pat, neuromoksliniai tyrimai daro išvadas, kad skirtingi smegenų poliai yra atsakingi už praeities ir ateities suvokimą, ir kad praeities bei ateities suvokimas turi ryšį (V. Evans 2013, 57). V. Evans šį fenomenologinį laiko suvokimo reiškinių vertina kaip galimybę skirti laikui vis daugiau neurolingvistinių tyrimų. Jis taip pat mano, kad laiko raiškos kodavimas kalboje gali būti toks pat sudėtingas kaip ir laiko suvokimas, todėl siūlo kelių ir tarpdiscipliniam lingvistiniams tyrimams.

7. Laiko kodavimo principai

Kalbėdamas apie laiko *kodavimą* kalboje Wolfgangas Kleinas pabrėžia, kad laikas žymimas visose pasaulio kalbose (turint galvoje, kad žymėjimas gali itin skirtis), ir tai rodo laiko kaip kognityvinio reiškinių fundamentalumą. Svarbu ir tai, kad laikas neatsiejamas nuo veiksmo, todėl laiko kodavimas yra itin susijęs su veiksmažodžių klase (Klein 2009, 1).

Vis dėlto laikas kaip konceptas yra itin kompleksiškas reiškinys. Anot W. Kleino, tiriant jo kodavimą kalboje yra būtina atsižvelgti ne tik į kalbos struktūrą. Tiriant laiko kodavimą kalboje reikalingi toliau pateikti aspektai (Klein 2009, 1–2).

- **Situacija:** pati situacija arba kontekstas yra itin aktualus laiko interpretacijai (nustatant situacijos laiką). Nepakanka remtis kalbiniais duomenimis, pvz., esamasis laikas lietuvių kalboje nurodo ne tik laiką *dabar*, *šiuo metu* (sintagmai *moteris rašo poemą* reikia konteksto, norint pateikti tikslią laiko interpretaciją), todėl žvilgsnis į situaciją kaip į įvykį, būseną, procesą, veiksmažodžius kontekste yra būtinas.
- **Situacijos apibūdinimas:** norint tiksliai apibūdinti situaciją, reikia atkreipti dėmesį į kalbinių žymiklių visumą, todėl reikalinga situacija be kalbinių laiko žymiklių. W. Kleinas pateikia pavyzdį *Ieva būti linksma*; šiame pavydyje nėra žymimas laikas, situacija yra tik iš dalies apibūdinama. Kalbose įvairiai pasirenkama, kaip apibūdinti konkrečios situacijos laiką, tačiau W. Kleinas išskiria veiksmažodžio konkretizavimą (žr. kitą pastraipą).
- **Situacijos apibūdinimas laike:** situacijos apibūdinimas, konkretizavimas vartojant laiko kategoriją kaip pagrindinį situacijos laiko žymiklį.

Būtina pabrėžti, turint omenyje linijinį laiko konceptą, kad situacijos ir laiko ryšys kalboje yra fundamentali sąlyga, pagal kurią žmogus geba rykiuoti įvykius ir situacijas kurdamas diskursą. Tačiau toks ryšys kalboje žymimas ne tik laiko kategorija. Tiriant erdvę ir laiką taip pat yra svarbu atsakyti į klausimą, kokiomis priemonėmis konkrečioje kalboje yra koduojamas laikas. W. Kleinas išskyrė 6 laiko kodavimo būdus, pateiktus toliau (Klein 2009, 2–3).

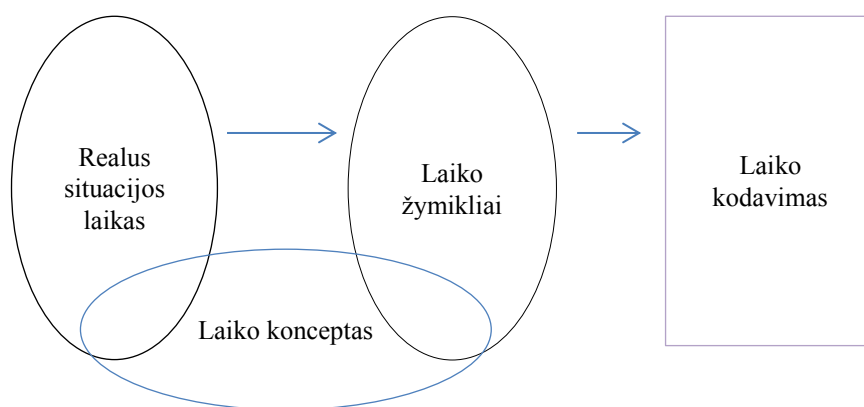
1. *Laikas – kaip gramatinė kategorija.* Laiko gramatinė kategorija koduojamo laiko atskaitos taškas yra laiko momentas *dabar*. T. y. situacijos laikas koduojamas remiantis realiuoju (ne kalboje išreikštu) laiku *dabar* ir linijinės įvykių sekos struktūra, todėl laiko kaip gramatinės kategorijos žymėjimo pagrindas yra linijinis laiko konceptas.
2. *Veikslas.* Veikslas kaip gramatinė laiko kategorija koduoja sąlyginį laiką: iš išeities taško *dabar* įvykis gali būti vertinamas kaip tęstinis arba baigtinis. Įvykio užaigtumas arba

neužbaigtumas yra veiksmo gramatinės kategorijos pirminis pagrindas, kuris koduoja sąlyginį laiką, priklausomą nuo įvykių vertinimo išeities taško.

3. *Inherentinis (leksinis) veikslas*. Inherentinį laiką vertinant iš tipologinės perspektyvos jį galima apibrėžti kaip sąlyginį (priklausomąjį) laiką, kuris užkoduotas ne gramatinėje formoje, bet semantikoje, kaip ir akcentuoja W. Klein, pateikdamas anglų kalbos pavyzdį su *to sleep* ir *to close* – procesinį ir baigtinį laikus, užkoduotus leksikoje.
4. *Laiko adverbialai*. Laiko adverbialai, kitaip nei laikas ar veikslas, dėl savo plačios klasifikacijos galimi visose kalbose. Jų funkcijų išskirta daug – leksiniai laiko žymikliai *today*, *rapidly*, *afterwards* ar sintaksiniai junginiai su adverbialais (*after the war*) gali koduoti laiko trukmę, įvykio poziciją laiko juostoje ir dažnumą, tačiau ne visos adverbialų funkcijos yra lengvai apibrėžiamos, tad laiko adverbialai užima ypatingą vietą ieškant naujų laiko kodavimo interpretacijų. Atskaitos taškas taip pat yra laiko momentas *dabar*.
5. *Laiko dalelytės*. Laiko dalelytės užima poziciją tarp laiko adverbialų ir morfologinių laiko žymiklių (afiksų). W. Kleinas pažymi, kad laiko dalelytės semantiškai yra panašios į veikslą.
6. *Diskurso elementai*. Diskurso elementai kaip laiko žymikliai yra vienas lingvistiškai painesnių atvejų, kai laikas koduojamas ne žodžio ar sintagmos lygmeniu, bet tekstu. Vis tik linijinė laiko seka išlaikoma – pirmiausia minimas ankstesnis įvykis, paskui vėlesnis, o atskaitos taškas lieka *dabar*.

Laiko kodavimą galima apibendrinti schema, remiantis W. Kleino išskirtais požymiais (žr. 2 pav).

2 pav. *Laiko kodavimo procesas*

Pagal šią schemą, laiko kodavimas yra laiko žymiklių ir realaus situacijos laiko bei juos jungiančio laiko koncepto rezultatas. Būtina pažymėti laiko koncepto svarbą – realus situacijos laikas nėra tiesiogiai susijęs su laiko kodavimu, bet su laiko konceptu ir, aišku, vėliau su žymikliais.

Tai, kas užkoduota laiko žymikliais, t. y. laiko raiška kalboje neturi tiesioginės koreliacijos su realiu situacijos laiko, laiko kodavimą lemia ir laiko konceptas (Klein 2009, 3–4). Tad galima daryti prielaidą, kad laikas kalboje yra žymiai sudėtingesnis elementas negu erdvė, nes ir konkreti reali situacija yra dar labiau suabstraktinama laiko atžvilgiu dėl koceptinio lygmens ir situacijos nekonkretum.

Šiame darbe akcentuoti laiko adverbialai. Pagal formą jie skiriami į (a) paprastuosius laiko adverbialus (*dabar, greitai, kartais, visada*), (b) morfologinių junginių adverbialus (*kaskart, poryt, retkarčiais*) ir (c) sintaksinių junginių adverbialus – daiktavardinius junginius (*visą dieną*), adverbialines konstrukcijas⁷ (*prieš tris valandas, per dieną*) ir šalutinius sakinius (*prieš man atvykstant*) (Klein 2009, 26).

W. Kleinas pateikia apibendrintas arverbialų funkcijas, todėl galima įsivaizduoti sudėtingą laiko struktūrą, interpretuojamą atsižvelgiant į erdvės elementus: iš dalies *linija, centras, išėties taškas* ir kt. yra erdvės konceptai. Vienas dažniausių tokios struktūros elementų yra ašinis ir nuo jo priklausomasis laikas (Klein 2009, 27). Tai gali būti kataforinis arba anaforinis laikas, tačiau principas yra tas pats – pasirinktas atskaitos taškas, dažniausiai, pateikiamas kaip ašinis laikas *dabar*, ir ši pozicija yra pagrindinė, iš kurios vertinimas kitas įvykių laikas, laikytinas *dabar* arba *ne dabar* laiku (Klein 2009, 28). *Ne dabar* laikas įvardijamas kaip ateities arba praeities laikas, o ašinis laikas yra „dabartis“ aptariamoms situacijoms atžvilgiu. Būtina pabrėžti, kad toks ašinio laiko apibendrinimas labiausiai tinka laiko prielinksniams, nes laiko gramatinės kategorijos ašinis laikas negali būti vien pozicija *dabar* (Klein 2009, 27–28).

Laiko prielinksniai taip pat gali nurodyti laiko trukmę, pvz., lietuvių k. *per vieną valandą*. Tam nurodyti reikalingas atskaitos taškas, tačiau šiuo atveju tai yra menamo / įsivaizduojamo ašinio laiko interpretacija, kuri, vis dėl to, remiasi į erdvinį konceptą *centras* (Klein 2009, 27–28). Kita laiko prielinksnių funkcija – dažnumo reikšmė, pažyminti situacijos pasikartojimą (pvz., *jis visada eina pietauti į kavinę*) (Klein 2009, 28). Ir paskutinė – kontrastą išryškinanti funkcija, kuri prideda pasakymui tam tikrą reikšminio kontrasto atspalvį, pvz., *ji eina iš parduotuvės* kontrastuoja su *ji vis dar eina iš parduotuvės* (Klein 2009, 28–29). Šiuose pavyzdžiuose nepateikiama aiški laiko nuoroda, pozicija, jo trukmė ar dažnumas, tačiau laikas kaip reikšmė, ar, tiksliau, jos sukonkretinimas yra gana aiškus, t. y. pabrėžiama ne tik tai, kad ji eina *dabar*, bet ir tai, kad ji eina jau *kurį laiką*. Ši funkcija, kaip ir dažnumo, išsiskiria iš kitų funkcijų tuo, kad visai neturi arba neturi gana aiškaus santykio su ašiniu laiku. Todėl laiko kodavimo principas remiasi į gana kompleksinę laiko konceptualizavimo struktūrą. Ją būtų galima pavaizduoti toliau pateiktoje lentelėje (žr. 3 lentelę).

⁷ Vietoje šio magistro darbe pasirinktas vartoti terminas prielinksninės konstrukcijos.

Galima apibūdinti laiką, atsižvelgiant į prielinksnių tipus pagal funkcijas (žr. pirmąjį lentelės stulpelį) ir susiejant su erdviniais konceptais (Klein 2009, 26–30). Laiko poziciniai ir trukmės prielinksniai turi turėti išeities tašką – centrą, tam tikrą ašį. Tuo jie ir skiriasi nuo kitų prielinksnių tipų – dažnumo ir kontrastinių. Pastarieji nėra taip aiškiai priklausomi nuo erdvinio laiko koncepto, t. y. erdviniai elementai nėra lengvai interpretuojami dalyviai organizuojant įvykių santykį. Pvz., dažnumo prielinksniai turi santykį tik su laiko konceptu apskritai: nurodomas įvykio dažnis, remiamasi į tą patį įvykį. Turint omenyje erdvinis terminus *figūra* ir *fonas*, šiuo atveju galima teigti, kad figūra ir fonas sutampa, nes tas pats įvykis yra ir atskaitos taškas, ir lyginimasis įvykis. Tokį laiką, kurio pozicija erdvėje nėra aiški ir kuris neturi aiškaus erdvinio santykio, būtų galima laikyti *absoliutiniu laiku* – galimas tik laiko konceptas, besiremiantis į patį laiko suvokimą (kartojimasis kaip laiko reikšmė), tačiau neturintis tokio aiškaus santykio su erdvine lokalizacija. Kontrastinis laikas taip pat laikytinas absoliutiniu laiku, bet norint tiksliau išskirti laiko konceptus, pabrėžiami reikšminiai niunsai (šis laikas nurodo kontrastinę reikšmę tarp pagrindinio ir „akcentuojamo“ laiko, taip išskirdamas dviejų laikų galimybę).

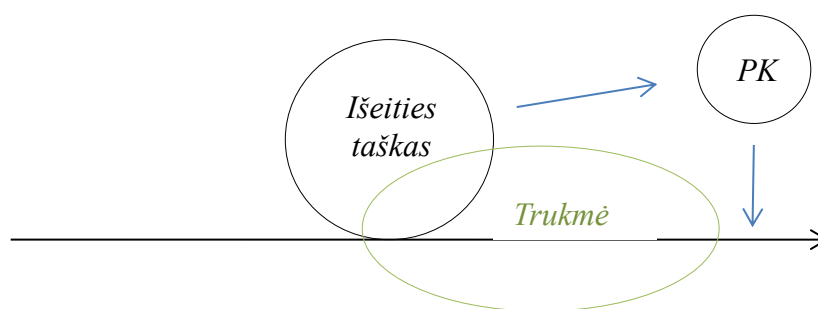
3 lentelė. *Laiko funkcijos ir jų santykis su laiku*

<i>Laiko prielinksniai pagal funkcijas</i>	<i>Santykis su laiku</i>
Poziciniai	Santykis laikas (laiko ašis)
Trukmės	
Dažnumo	Absoliutinis laikas
Kontrastiniai	Kontrastinis laikas

Šiame darbe aktualūs sintaksinių junginių prielinksniai, o konkrečiau, prielinksninės konstrukcijos. Interpretuojant jų struktūrą kalboje svarbu atsižvelgti į erdvės elementus, kurie įprastai pateikiami kaip *linija* ir *centras* (kitais *išeities taškais*)⁸. Su erdvės elementais yra susiję ir šių arverbialų pozicijos ir trukmės funkcijos bei santykinio laiko konceptais. Prielinksninių konstrukcijų ir laiko santykį labai supaprastintai galima pavaizduoti 4 schema. Svarbus akcentas – svarbiausias šios schemos elementas yra linijinis laiko konceptas, susijęs su visais kitais laiko kaip erdvinės struktūros elementais, atstovaujančiais erdvinę orientaciją, t. y. centrą arba išeities tašką, trukmę (arba *atstumą*) ir nuo jų priklausomą PK (prielinksninės konstrukcijos) poziciją.

⁸ Taip samprotojauma pagal W. Kleino išskirtas laiko funkcijas ir jų apibrėžimus.

4 pav. PK – prielinksninės konstrukcijos ir linijinis laikas

Konceptualiosios metaforos teorijos atstovai J. Lakoffas ir M. Jonhsonas laiko referenciją siejo su sensorine veikla. Tai reiškia, kad laiko žymėjimas kalboje, anot jų, yra priklausomas nuo sensorinės smegenų veiklos, todėl laiko raiška negali priklausyti nuo savarankiškai suvokiamo laiko koncepto, tad reikalingas atraminis taškas (Haspelmath 1997, 1). Tam įrodyti buvo pateikiami judėjimo įvykiai – erdvės ir laiko sąsajos pavyzdys, kai objekto „judėjimas“ laiku suvokiamas kaip objekto judėjimas erdve (pvz., žr. 6 pav.). Laikas kaip atskaitos taškas (statinis taškas) ir judantis objektas laike sudaro asimetrinį santykį. Nemažai psichologinių tyrimų rezultatų buvo teigiami bandant įrodyti, kad tezė laikas yra erdvė (angl. *Time is Space*) yra teisinga (Evans 2007, 54).

8. Laiko ir erdvės lyginimas

Norint palyginti laiką ir erdvę, reikia nusistatyti lyginimo parametrus. Tačiau lingvistai ir kiti mokslininkai nepateikia vieno bendrų parametrų, kuriais būtų galima apibendrinti ir erdvę, ir laiką, todėl reikalinga lyginti du atskirus parametrų komplektus. A. Galtonas pateikia erdvę apibūdančius parametrus, kuriems V. Evansas pateikia galimus laiko parametrų atitikmenis. A. Galtonas išskiria 3 pagrindinius erdvę apibūdinančius parametrus: *ryškis*⁹ (angl. *magnitude*), *dimensiškumas* (angl. *dimensionality*) ir *kryptingumas* (angl. *directedness*) (Evans 2013, 62). Vienas pagrindinių parametrų yra ryškis, nurodantis ne vieną erdvės ir laiko savybę.

Ryškis. Pirmiausia, kalbant apie erdvę, ryškio parametras nurodo erdvės masę, t. y. iš ko ji yra sudaryta, pvz., objektų ar skysčių (Evans 2013, 63). Kitaip tariant, svarbu, kas sudaro erdvės masę (angl. *matter*). Erdvės masė akcentuojama, nes erdvės raiška įvairiose kalbose gali skirtis nuo to, kaip koduojant erdvinius modelius atsižvelgiama į figūros ir fono (vartojant L. Talmio terminus) fizikines savybes bei nuo šių savybių priklausomą jų santykį. Nurodo, kad laikas kaip masė gali būti suvokiamas kalbant apie konkretų veiksmą (angl. *action*) (Evans 2013, 63–64). Taigi erdvės masė atitinka laiko veiksmą. Galima pavaizduoti atiktimi: $E(m) \sim L(v)$ (E – erdvė; m – erdvės masė; L – laikas; v – veiksmas).

⁹ Šiuos terminus *magnitude*, *dimensionality* ir *directedness* vertė šio darbo autorė.

Antra, ryškio parametras apibūdina ir kitą erdvės savybę – dimensijas, kurios dar kitaip vadinamos *pratęsimu* (angl. *extension*). Ši savybė nurodo, kad erdvė yra sudaryta iš trijų dimensijų, t. y., akcentuojamos trys dimensijos, erdvė yra tridimensinė (Evans 2013, 64). V. Evans mano, kad laikui ši savybė taip pat yra būdinga, tačiau ją būtų galima pavadinti kaip *trukmę*, t. y. tam tikras pratęsimas laiko kontekste gali būti suvokiamas kaip trukmė (Evans 2013: 63–64). Atitiktis: $E(d) \sim L(t)$ (d – tridimensinė sistema; t – trukmė).

Paskutinė ryškio parametro nurodoma savybė, kalbant apie erdvę, bendrai gali būti apibūdinama kaip *apribota / neapribota* (Evans 2013, 64–65). Ši erdvės savybė yra susijusi su aptarta jos savybe *mase*, ir, galima sakyti, kad šios apibūdinimą praplečia. *Apribota / neapribota* erdvė – tai erdvė, turinti arba neturinti aiškų ribų. Apribotas laikas, anot V. Evanso, atitiktų gramatinę *atliktinių* ir *neatliktinių* laikų opoziciją, kurias lingvistas sieja su tam tikru apribojimu, esančiu ir apibūdinant erdvę (Evans 2013, 64). Šios savybės atitiktis: $E(d) \sim L(ap)$ (d – dimensijos; ap – gramatinis apribojimas, tiksliau, *atliktinių / neatliktinių* laikų opozicija). Visas šias ryškio parametro savybes galima pavaizduoti grafiškai (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. *Erdvės ir laiko ryškio parametrų savybių lyginimas (pagal V. Evans lentelę „Comparing the parameter magnitude for space and time“, 2013: 64)*

<i>Sfera</i>	<i>Erdvė</i>	<i>Laikas</i>
<i>Substratas</i>	<i>Masė</i>	<i>Veiksmas</i>
<i>Ypatybė</i>	<i>Pratęsimas / tąsa</i>	<i>Trukmė</i>
<i>Ribotumas</i>	<i>Apribota / neapribota</i>	<i>Atliktinis / neatliktinis</i>

Ryšio parametras laikomas pagrindiniu parametru, apibendrinančiu kitus du parametrus, kurie išplėčia erdvės ir laiko savybių apibūdinimus.

Dimensiškumas. Tiriant erdvę svarbus tridimensinis erdvės matmuo ir trys pagrindinės plotmės – *transversalė* (kairė / dešinė), *sagitalė* (priekis / galas) ir *vertikalė* (viršus / apačia) (Evans 2013, 64–65). V. Evans, norėdamas laikui priskirti dimensiškumą, pateikia *sekos* konceptualiąją metaforą (Evans 2013, 64). Laikas nuo erdvės skriasi tuo, kad jis laikytinas viendimensiniu. Veiksmai, kaip objektai, juda arba yra statiški vienas kito atžvilgiu vienoje dimensijoje, t. y. veiksmų santykis yra sekoje (linijinio laiko konceptas) (Evans 2013, 64–65).

Kryptingumas. Simetrija ir asimetrija yra vienas pagrindinių erdvės ir laiko skirtumų (Evans 2013, 65–66). Kryptingumo parametras susijęs su dimensiškumo parametru, ir jis tiesiogiai apibūdina dimensiškumo savybes. Kaip žinia, fizinė erdvė yra simetriška. V. Evans siūlo susieti

viendimensinę laiko metaforą su kryptingumu (kryptingumas taip pat yra erdvinė metafora) ir vadinti laiką *vienakrypčiu* (Evans 2013, 66).

Galbūt nėra tikslo lyginti erdvę ir laiką iš dalies naudojant erdvinius, tiksliau, fizinius parametrus, turint omenyje, kad laiko suvokimas yra itin conceptualus ir, svarbiausia, turintis mažai tikslų ir itin tvirtai pagrįstų tyrimų duomenų. Kad ir kaip būtų, laiko suvokimas tebesiejamas su erdvės suvokimu. Juk vis tik parametrai yra reikalingi, o šiuo atveju iš tiesų pravartu pateikti erdvės ir laiko savybių opoziciją, idant būtų galima nuosekliai palyginti tuos parametrus, kurie gali dalyvauti koduojant erdvę ir laiką kalboje.

V. Evans išskiria dar vieną laiko funkciją, pabrėžiančią laiko individualumą, nes ji išskirtinai akcentuoja tik laikui būdingą savybę – *trumpalaikiškumą* (Evans 2013, 65). A. Galtonas trumpalaikiškumo funkciją aiškina gana paprastai, kaip laiko momentą, kuris būna tik kartą (tokį savo teiginį jis iliustruoja gana nuotaikingais anglų k. pasakymais, pvz., „You only live once“ arba „Time and tide wait for no man“). A. Galtonas priduria, kad šią laiko savybę (arba funkciją) nėra taip paprasta suprasti, ir netgi teigia, kad „gali atrodyti, kad yra neįmanoma paaiškinti šią sąvoką, apibūdinti ją taip, kad kas nors galėtų lengvai suprasti“ (Galton 2011, 698).

Kaip jau minėta, V. Evans trumpalaikiškumą vis tik laiko viena svarbiausių laiko savybių (Evans 2013, 67–68). Anot jo, trumpalaikiškumas parodo, koks daugiasluoksnis ir conceptualus gali būti laikas, aišku, suvokiant jį kaip atskirą ir natūralią kognityvinių patirtį. Anot V. Evans, trumpalaikiškumas apibūdina laiko savybes (žr. 5 lentelę).

5 lentelė. *Laiko savybės, pagal V. Evans lentelę (Evans 2013, 68)*

<i>Laiko savybė</i>	<i>Aprašymas</i>
<i>Pokytis</i>	<i>Dviejų būsenų / veiksmų lyginimas skirtingais laiko intervalais</i>
<i>Dažnumas</i>	<i>Pasikartojimų arba laiko patirčių identifikacija skirtingais laiko intervalais</i>
<i>Sinchroniškumas</i>	<i>Dviejų patirčių tuo pačiu laiko momentu atpažinimas</i>

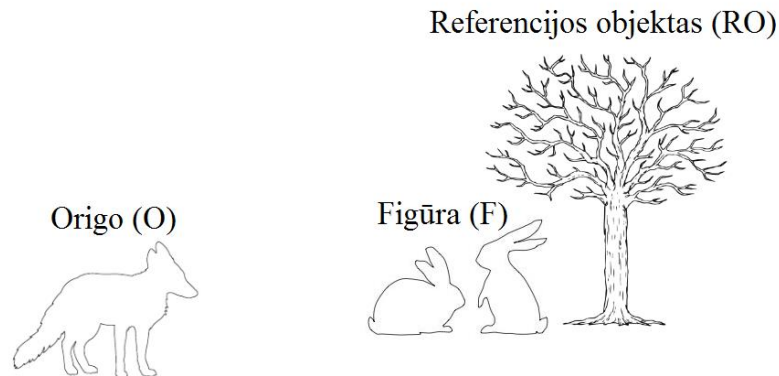
Laiko savybės yra svarbios kalbant apie laiką kaip apie savarankišką kognityvinį procesą koduojant kalbą. Tačiau tradiciškesnis būdas – lyginti erdvę ir laiką remiantis referencija – yra itin mėgstamas lingvistų dėl itin svarbaus interpretacijos principo, t. y. atskaitos taško.

Turint omenyje atskaitos tašką, toliau pateikiamos erdvės koordinatės (Evans 2013, 70).

- Figūra (F) – objektas (angl. *entity*), kurio lokacija nustatoma.
- Referencijos objektas (RO) – F lokaciją apibrėžiantis objektas.
- Origo (O) – objektas, kuris nustato RO koordinates ir lokacijos regioną.

Šias koordinates pateikia V. Evans, vadovaudamasis Levinsonu, Tenbrink ir kt. Edrvės koordinates galima pavaizduoti grafiškai (žr. 5 pav.).

5 pav. *Erdvės koordinatės*

Origo (O), norėdamas identifikuoti figūros (F) lokaciją, pirmiausia turi nustatyti lokacijos regioną. 4 schemoje lokacijos regioną sudaro vienas referencijos objektas (RO) – medis, tačiau jų gali būti ir daugiau, be to, jų fizikinės savybės gali būti įvairios, kaip ir objekto (pvz., figūra – dūmai, o referencijos objektas – dangus). Taip pat labai svarbi pati origo koordinatė visuma – jo kairė / dešinė, viršus / apačia, priekis / užpakalis. Ja remiantis pasirodo erdvinės scenos interpretacijai.

V. Evans analogišką koordinatė sistemą taip pat suformulavo ir laikui (Evans 2013, 75).

- Orientacinis veiksmas (OV) (angl. *target event*) – erdvinės scenos F analogas.
- Referencijos taškas (RT) (angl. *reference point*) – erdvinės scenos RO analogas.
- Origo (O) – erdvinės scenos O analogas.

Sakinyje *Mes artėjame prie laimėjimo* orientacinis veiksmas yra *laimėjimas*, o referencinis taškas yra *mes*. Būtų klaidinga teigti, kad origo yra *mes*, tiksliausia, anot V. Evans, tai būtų įvardyti kaip egocentrinę patirtį *dabar*. Tokia egocentrinė patirtis implikuoja ašinio laiko interpretaciją.

9. Prielinksninės konstrukcijos su prielinksniu *po*: erdvės ir laiko atvejai

Šiame ir tolesniame skyriuose (žr. skyrių „Prielinksninės konstrukcijos su prielinksniu *per*: erdvės ir laiko atvejai) pateikiamos erdviųjų scenų analizės ir laiko funkcijų aprašai. Taip pat lyginamos erdvės ir laiko prielinksninių konstrukcijų savybės.

9.1. *Po* atvejis: erdvė

6 lentelė. Prielinksninių konstrukcijų su *po* erdvinės scenos elementų savybės

<i>Erdvinės scenos elementai</i>	<i>Prototipiniai atvejai</i>	<i>Neprototipiniai atvejai</i>
<i>Figūros judėjimas arba būseną</i>	<ol style="list-style-type: none"> <i>Figūra juda fone (galimas figūros ir fono fizinis sąlytis); figūros judėjimas yra daugiakryptis; vyrauja dinaminiai veiksmažodžiai arba dinamiškumą nurodančios sintaksinės struktūros; nėra tikslios figūros judėjimo trajektorijos.</i> <i>Figūros judėjimo raiška yra ir dinaminiai, ir statininiai veiksmažodžiai; figūros judėjimas yra vienkryptis ir išlaikoma trajektorija <u>žemiau fono</u>.</i> 	<ol style="list-style-type: none"> <i>Figūra juda fone, nėra fizinio sąlyčio.</i>
<i>Figūra</i>	<ol style="list-style-type: none"> <i>Figūra – galintis savarankiškai ar nesavarankiškai judėti objektas, turi fizinį kontaktą su fonu. Figūra mažesnė už foną.</i> <i>Figūra yra apgaubiama fonu.</i> 	<ol style="list-style-type: none"> <i>Figūra yra didesnė už foną.</i> <i>Figūra nėra apgaubiama fonu.</i>
<i>Fonas</i>	<ol style="list-style-type: none"> <i>Fonas yra erdvė, neturinti jokių fizinių matmenų.</i> <i>Fonas yra trimatis objektas, turintis aiškius fizinius matmenis (daiktas, pastatas, pastato dalis,</i> 	<ol style="list-style-type: none"> <i>Fonas yra asmuo.</i> <i>Fonas yra daugiau negu vienas objektas.</i>

	<p><i>transporto priemonė ir kt.) ir laikytinas <u>talpa</u>.</i></p> <p>3. <i>Fonas yra vienas objektas.</i></p>	
--	---	--

- *LKŽe pateikiamos prielinksnio po reikšmės, nurodančios vietą arba laiką*

Vietos ar krypties santykiams žymėti:

1. rodant padėtį ar veiksmą apačioje, žemiau ko;
2. šalia, ties, prie;
3. paskui;
4. veiksmo paplitimo vietą rodant;
5. krypties santykius reiškiant;
6. iki;
7. ant;

Laiko santykiams reikšti:

1. kalbant apie veiksmą ar padėtį, praėjus tam tikram terminui, įvykiui, reiškiniui, veiksmui;
2. iki (kalbant apie veiksmą ar padėtį iki tam tikro termino).

Remiantis tiriamaisiais pavyzdžiais, erdvinius santykius nurodantis prielinksnis *po* turi du aiškius tipus, kurių atrama (pagrindas) yra figūros judėjimas arba būseną. Todėl būtina atkreipti dėmesį į erdvinės scenos veiksmožodžio (-ių) ir sintaksinių konstrukcijų reikšmę. Toliau pateikiami pavyzdžiai iliustruoja pirmąjį išskirtiną prototipinį tipą.

- (1) Eligijus Masiulis piktinosi faktu, kad parlamentarai skraido po Lietuvą už krašto apsaugos sistemos pinigus.
- (2) Prieš išvykdamas į kelionę po Europą, G.W.Bushas pirmadienį pažadėjo geriau finansuoti mokslinius <...>.
- (3) <...> juk Dalai Lama keliauja po visą pasaulį, ir visur jam rodoma derama pagarba.
- (4) <...> tremtinius išblaškė po Seriogavos druskos kasyklas, po Syktyvkaro fabrikus, po Ust Kolomsko šiaurės tolumus.
- (5) <...> jis padarė neblogą karjerą, rašė knygas, važinėjo po Jungtines Valstijas skaitydamas paskaitas apie išgijimą padedant Jėzui.
- (6) Taip, prisimindavau Nijolę ir Vytautą, mūsų pasivaikščiojimus po Druskininkus, Ratnyčią, Švendubrę ar Raigardo slėnį.
- (7) Seimo valdininkija nenori, kad būtų dairomasi po jų valdas.

Verta pradėti nuo figūros judėjimo (anksčiau pateiktuose pavyzdžiuose nėra figūros būsenos atvejų) raiškos, kuri apibrėžia nevienakryptį (tiksliau – daugiakryptį) figūros fizinį judėjimą

erdvėje. Figūra apimama didelį plotą, nes jos judėjimas daugiakryptis, neturintis vienos tikslios trajektorijos. Reikia pasakyti, kad daugiakryptiškumas suprantamas kaip figūros galimybė judėti atvirame plote ne viena kryptimi (nereikėtų painioti su dimensiškumu). Figūros judėjimą šiuose pavyzdžiuose dažniausiai nurodo veiksmažodžiai, būtent, dinaminiai (*skristi*¹⁰, *važiuoti*¹¹, *eiti*¹²), bet ne statiniai (žr. (1) ir (4) pavyzdžius).

Pavyzdžiui, (3) atvejuje leksema *keliauja*¹³ nurodo figūros judėjimą. Veiksmažodis *keliauti* susijęs su veiksmažodžiais *skristi*, *važiuoti* ar *eiti* konceptiniu ryšiu, nes šiuos veiksmažodžius jungianti judėjimo reikšmė priklauso judėjimo konceptui. Leksemų reikšmės pabrėžia judėjimo būdą (*važiuokle*, *susisiekimo priemone*, *pėsčiomis*) ir / arba judėjimo tikslą (*į vietą*). Veiksmažodžiu *keliauti* judėjimo tikslas apibendrintas, galima sakyti *man patinka keliauti* ir nenurodyti tikslo. Taip pat erdvinės scenos veiksmas nėra toks, kokį asmuo galėtų stebėti *čia* ir *dabar* (kai yra *skristi*, *važinėti* ar *eiti* – asmuo gali stebėti erdvinę sceną *čia* ir *dabar*). Bet visi šie atvejai turi bendrą judėjimo reikšmę.

Judėjimo konceptas apima ne tik fizinio judėjimo kaip veiksmo reikšmę, bet ir kitas su judėjimu susijusias reikšmes (pvz., judėjimo būdą, judėjimo tikslą). Dėl to, kad prielinksnio *po* reikšmė nurodo kryptį, veiksmažodžio *keliauti* apibendrinta judėjimo reikšmė yra sukonkretinama – erdvinėje scenoje nurodoma kryptis. Prielinksnio *po* ir veiksmažodžio *keliauti* reikšmės susipina dėl bendro judėjimo koncepto (jeigu vietoje *keliauti* būtų veiksmažodis *tupėti*¹⁴, prielinksninė konstrukcija neturėtų reikšmės). Šiuo atveju ir figūra susijusi su judėjimo konceptu (G. W. Bushas yra asmuo, kuris gali judėti).

Pasitaikė pavyzdžių, kuriuose figūros kelias nurodytas ne vien veiksmažodžiais. (2) atvejuje leksemos *kelionė*¹⁵ reikšmė susijusi su veiksmažodžio *keliauti* reikšme. Kitaip tariant, daiktavardis ir veiksmažodis erdvinėje scenoje yra funkciškai lygiaverčiai – abu apibūdina figūros poziciją.

(2) pavyzdžio prielinksninės konstrukcijos sintaksinė struktūra yra kompleksiška. Veiksmažodis *išvykti*¹⁶ kartu su daiktavardžiu *kelionė* sudaro sintagmą, priklausančią prielinksninei *po* konstrukcijai. Tiek daiktavardžio *kelionė*, tiek veiksmažodžio *išvykti* reikšmės susijusios su judėjimo konceptu. Tačiau, kaip ir (3) atvejuje, prielinksnio *po* reikšmė patikslina prielinksninės konstrukcijos reikšmę.

Kitas atvejis, kai veiksmažodžio prielinksninėje konstrukcijoje visai nėra (žr. (6) pavyzdį).

¹⁰LKŽe – judėti oru, mosuojant sparnais; lėkti oru, erdve.

¹¹LKŽe – judėti sausumos susisiekimo priemone į kokią vietą, tam tikra kryptimi ar turint kokį tikslą, vykti.

¹²LKŽe – judėti iš vienos vietos į kitą pėsčiomis, žingsniu.

¹³LKŽe – vykti (eiti ar važiuoti); atilikti kelionę.

¹⁴LKŽe – laikytis ant sulenktų kojų.

¹⁵LKŽe – keliavimas.

¹⁶LKŽe – išeiti ar kaip kitaip iškeliauti.

Tačiau veiksmo pavadinimas *pasivaikščiojimais*¹⁷, kaip ir veiksmažodis *pasivaikščioti*, turi judėjimo reikšmę, o tai svarbu konstrukcijoms su prielinksniu *po* sudaryti.

(2), (3) ir (6) pavyzdžiuose figūros yra asmenys, todėl jos taip pat susiję su judėjimo konceptu. Jeigu figūra būtų referentas, negalintis judėti, figūros reikšmė būtų konceptualizuota (reikšmė būtų papildyta judėjimo konceptu). Tada šie atvejai priklausytų metaforiniams pasakymams.

(4) pavyzdyje figūros kelią apibūdina veiksmažodis *išblaškė*¹⁸, nurodantis ne figūros inicijuojamą judėjimą, bet išorinį veiksmažodį, sukėlusį figūros pozicijos pasikeitimą fono atžvilgiu. Figūros pozicija fone – įvykęs jos judėjimas, išreikštas atliktinio būtojo laiko veiksmažodžiu *išblaškė*.

Šiame pavyzdyje veiksmažodžio *išblaškėti* reikšmė yra susijusi su judėjimo konceptu, tačiau judėjimas turi būti nukreiptas į kitą objektą – veiksmo atlikėjas atlieka veiksmažodį su kitais objektais, kitaip tariant, pajudina kitus objektus. (4) pavyzdyje figūra yra *tremtiniai*¹⁹, galintys savarankiškai judėti, tačiau ne objektai, kuriuos būtų galima lengvai *svaidyti, mėtyti į šalis*. Dėl fono specifikos (fonas yra šalys) ir didelių atstumų šiuo konkrečiu atveju veiksmo *išblaškėti* atlikimas yra negalimas. Todėl atvejis yra konceptualizuotas.

(7) pavyzdyje erdvinė scena skiriasi nuo ankstesnių pavyzdžių (nuo (2), (3), (4)) tuo, kad figūra yra numanoma, bet prielinksninėje konstrukcijoje neišreikšta. Pabrėžiamas tik figūros judėjimas – veiksmažodis *dairytis*²⁰, kurio reikšmė nesusijusi su intensyviu figūros fiziniu judėjimu (*ėjimu važiavimu, skridimu*), bet vis tik reiškia judėjimą, nors figūra nejuda fone, nėra ir fizinio kontakto su fonu. Kitaip tariant, dėl to, kad veiksmažodžio reikšmė susijusi su judėjimo konceptu, prielinksninė *po* konstrukcija turi reikšmę – veiksmo arba judėjimo paplitimo vietą.

Apibendrinant, šio tipo figūros judėjimo raiška gali būti:

- a) dinaminiai veiksmažodžiai, nurodantys figūros sukiamą judėjimą (*skraido, važinėjo*);
- b) dinaminiai veiksmažodžiai, nurodantys figūros sukiamą, bet *čia* ir *dabar* negalimą stebėti judėjimą (*keliauja, klajoja, ieškoti*);
- c) sintaksinės konstrukcijos, kurios semantika nurodo daugiakryptę figūros poziciją fono atžvilgiu (*išvykdamas į kelionę*);
- d) daiktavardžiai (veiksmo pavadinimai), nurodantys figūros sukiamą veiksmažodį (*mūsų pasivaikščiojimais, kelionė*);
- e) dinaminiai veiksmažodžiai, nurodantys ne figūros sukiamą, o pašalinį judėjimą, veikiantį figūrą (*išblaškė*);

¹⁷ LKŽe – vaikščioti. Vaikščioti – judėti iš vietos į vietą žingsniu.

¹⁸ LKŽe – išmėtyti, į šalis išdrabstyti; ištaršyti, išdraikyti, išvartyti.

¹⁹ LKŽe – kas priverstinai išsiųstas gyventi kur kitur, specialioje vietoje, žmogus, nubaustas tremtimi.

²⁰ Veiksmažodis šiame darbe laikomas dinaminium.

- f) dinaminiai veiksmažodžiai, susiję su judėjimo konceptu, bet nenurodantys figūros judėjimo fone (*dairytis*).

Apibendrintą figūros judėjimo raišką galima suskirstyti į dvi grupes: dinaminiai veiksmažodžiai ir sintaksininės konstrukcijos, turinčios judėjimo reikšmę. Visus aptartuosius pavyzdžius jungia bendras bruožas – veiksmo dinamiškumas arba ryšys su judėjimo konceptu. Būtų galima pridėti ir daugiakryptiškumo požymį, motyvuojant tuo, kad nėra brėžiama tiksli ir griežta figūros judėjimo trajektorija.

- Pravartu apžvelgti ankstesnių (1), (2), (3) ir kt. bei toliau pateiktų pavyzdžių fono savybes.
- (8) Kūrinius atliko solistai, skaitovai, **po salę vaikščiojantys aktoriai**, klarnetistas.
- (9) <...> atnešė kultūrą, civilizaciją, o jie kaip atsidėjo? Sena tiesa: su klumpėm **po purvyną braidžiotų**, jei ne didžioji rusų tauta.
- (10) <...> apysakėlę apie Judošiaus sidabrinio **grašio kelionę po žmones**.
- (11) **Jis vaikščiojo po** aukštus savo **bibliotekos kambarius** ir šaukėsi Konfucijaus.

Pavyzdyje (3) leksema *pasaulis*²¹ atstovauja foną – tai plati erdvė, kurios fizinės ribas sunku nustatyti. Ne tokią plačią, labiau apibrėžtą erdvę atstovauja fono funkciją atliekančios *šalys*²², *miestai*²³, *kontinentai*²⁴ (nors pastarasis pavyzdys taip pat yra plati erdvė, kad ir mažesnė už pasaulį) (žr. (1), (2), (4) pavyzdžius). Nors pasaulis ir itin plati erdvė, neturinti aiškių fizinių ribų, konkrečiau, tai yra žemės plotas. Su judėjimo konceptu susijusi vietos reikšmė, kitaip tariant, judėjimas gali vykti tik vietoje. O *vieta*²⁵ – tai apibrėžta, sukonkretinta erdvė. Vis tik pasaulis yra apibendrinta vieta ir to pakanka, kad būtų judėjimas.

(4) pavyzdžio atveju leksema *tolumas*²⁶ yra visai neapibrėžtas, neaiškių fizinių ribų fonas, nei kraštovaizdis, nei teritorija. Leksemos leksinė reikšmė *neišmatuojami plotai, begalinė erdvė, platybės* tai aiškiai apibendrina. Tačiau erdvė yra apibūdinama, sukonkretinama, nes pasakoma, kad tai plotai, kurie yra neišmatuoti. Taigi fizinių ribų sąlyga nebūtina prielinksninei *po* konstrukcijai sudaryti. Vis dėlto erdvę būtina sukonkretinti, nusakyti.

Visi šie atvejai (nuo (8) iki (11)) turi bendrą bruožą – fonas yra neapibrėžta arba beveik neapibrėžta erdvė be aiškių fizinių ribų. Todėl jie skiriami į vieną tipą, kuriam būdingas figūros judėjimas (dinamiškumas) ir aptartos fonos savybės – neaiškios fizinės erdvės ribos. Būtent dėl jų figūros judėjimas nėra ribojamas, itin laisvas. Taigi pabrėžtini erdvinės scenos bruožai, reikalingi prielinksninėms *po* konstrukcijos sudaryti: a) figūros raiška susijusi su judėjimo konceptu; b) erdvė

²¹ LKŽe – visa žemė, žemės rutulys.

²² LKŽe – vietovė, kraštas, teritorija.

²³ LKŽe – didelė gyvenamoji vietovė, administracijos, prekybos, pramonės ir kultūros centras

²⁴ LKŽe – žemynas.

²⁵ LKŽe – plotas, erdvė, kurioje kas yra ar vyksta.

²⁶ LKŽe – neišmatuojami plotai, begalinė erdvė, platybės.

turi būti sukonkretinta, nusakyta, tačiau fizinės ribos nebūtinės.

Šiam tipui išskirtinos ir figūros savybės. Remiantis judėjimo pavyzdžiais, semantiškai itin svarbus figūros gebėjimas judėti, todėl daugeliu atvejų figūra yra asmuo arba asmenų grupė. Figūrą galėtų atstovauti ir gyvi, ir negyvi objektai, t. y. bet kokie objektai, turintys savarankiško arba nesavarankiško judėjimo galimybę. Kitaip tariant – turi būti ryšys su judėjimo konceptu.

Tačiau figūros gebėjimas savarankiškai judėti keičia pasakymą. (10) pavyzdyje (*Judošiaus sidabrinio grašio kelionę po žmones*) figūra yra *grašis*²⁷, tačiau jo kelionė vargiai įsivaizduojama kaip figūros prototipinis fizinis judėjimas erdvėje. Šis atvejis yra metaforinis pasakymas, nes leksemos *grašio* reikšmė konceptualizuota: figūra įgavo savarankiško judėjimo galimybę.

Kitas tipas skiriamas pagal pirmajam tipui priešingas fono savybes. (8) pavyzdyje (*po salę vaikščiojantys aktoriai, klarnetistas*) leksema *salė*²⁸ nurodo foną – trimatę, gana griežtai fiziškai apribotą erdvę, kitaip tariant, erdvę su fizinėmis ribomis. Toks fonas laikytinas *talpa*, kurioje matomas figūros prototipinis fizinis judėjimas. Kaip ir pirmojo tipo, tiek figūra, tiek figūros pozicija semantiškai susiję su judėjimo konceptu.

Neprototipinis atvejis skiriasi fono savybėmis bei figūros ir fono santykiu. (9) pavyzdyje (*su klumpėm po purvyną braidžiotų*) leksema *purvynas* nurodo foną kaip medžiagos arba amorfinio kūno galimybę. Nors erdvė ir turi matmenis, yra gana fiziškai apribota, tačiau dėl šio tipo fono savybių (fonas yra nekietas objektas) figūros santykis su fonu yra visai kitoks negu anksčiau išskirtuose tipuose (1 ir 2 prototipiniai tipai, kuriuose figūra gali tik fiziškai liesti fono paviršių).

Figūrą (9) pavyzdyje atstovauja anaforinis įvardis *jie*. Remiantis kontekstu, tai žmonės, konkrečiau, lietuviai, pagal figūros fizines savybes – trimatis kietas objektas. Pakanka amorfinių fono savybių ir erdvinės scenos elementų santykis pasikeičia, taip pat paveikiamas ir figūros judėjimas (figūra sulėtėja). Figūros ir fono santykis yra dalinis sukibimas, kuris daro įtaką erdvinės scenos veiksmui. Taigi vėl svarbus tik ryšys su judėjimo konceptu. Judėjimo būdas pasirenkamas: figūra gali judėti ir ant paviršiaus, ir kirsti foną (judėti pačiame fone).

Neprototipiniai atvejai minėtini ir dėl kitų erdvinės scenos elementų savybių. (10) pavyzdyje fonas yra asmuo (*po žmones*) – gyvas objektas. Figūros judėjimą nurodo daiktavardžiu reiškiamas veiksmožodžio *keliavimas* abstraktas (*kelionę po žmones*). Būtina pridurti, kad žmonės yra ne vien gyvas objektas, bet objektų sandauga (pabrėžtina, kad gyvų). Leksema *žmonės* kaip fonas nėra objektas, ant kurio paviršiaus galėtų judėti figūra. Taigi keičiamas judėjimo būdas. Dėl to, kad fonas yra objektų sandauga, figūros judėjimas yra nuo vieno objekto prie kito. (10) pavyzdyje dėl fono savybės (*gyvumo*) figūrai neįmanoma kirsti arba kitaip *keliavimas* erdvėje, todėl šis *keliavimas* yra metaforinis. Kelionės tikslas – keliaujant vizituoti, aplankyti žmones. Ši erdvinės scenos schema

²⁷ LKŽe – skatikas, pusė kapeikos; įvairiais laikais įvairios vertės pinigai; moneta.

²⁸ LKŽe – didelis kambarys įvairiems susibūrimams, renginiams

nurodo, kad fono sąlyga *daugiau negu vienas objektas* pateikė naują prielinksnio *po* reikšmę – judėti nuo vieno objekto prie kito.

Svarbu apibendrinti figūros ir fono santykį, kuris: a) yra fiziškai intensyvus, pvz., kai fonas yra medžiaga, figūra gali *kirsti*²⁹ fono masę (*su klumpėm po purvyną*; žr. (9) pavyzdį, kuriame figūra juda medžiagoje); b) yra tiesioginis fizinis sąlytis (figūra juda fone liesdama jį, žr. (8) pavyzdį; *po salę vaikščiojantys aktoriai*); c) nėra fizinio sąlyčio (žr. (1), (3) pavyzdžius; *parlamentarai skraido po Lietuvą*; *Dalai Lama keliauja po pasaulį*); d) yra visiškai negalimas, nes figūra nejuda fone (žr. (7) pavyzdys; *valdininkija nenori, kad būtų dairomasi po jų valdas*).

Kitas pavyzdys susijęs su judėjimu erdvėje. Šiuo atveju fonas taip pat suskirstytas, t. y. daugiau negu vienas objektas, bet tai reali fizinė erdvė, kurioje gali judėti figūra.

(11) pavyzdyje fonas (*kambariai*³⁰) yra daug atskirų trimačių objektų, turinčių aiškias fizines ribas – fonas yra viena nuo kitos atskirtos talpos. Todėl figūros ir fono santykis yra fizinis sąlytis, nes yra figūros judėjimas apibrėžtoje erdvėje (*jis vaikščiojo po aukštus savo bibliotekos kambarius*). Šis judėjimas turi tikslą: dėl fono, kuris yra daugiau negu vienas objektas, figūra juda ne tik erdvėje, bet ir keičia erdvę – tai yra tikslingas judėjimas keičiant foną. Toks figūros *tikslas* galimas tik dėl fono savybių (jeigu fonas būtų vienas objektas, figūros judėjimas erdvėje pasikeistų – ji judėtų fono paviršiuje arba kirstų foną, t. y. judėtų fone). Nors tiek (10) (*po žmones*), tiek (11) (*po kambarius*) pavyzdžiuose judėjimas yra tikslingas – judama keičiant objektus.

Trečiasis tipas apima tokį figūros judėjimą arba būseną, kuris, abstrakčiai apibrėžiant, nurodo vienakryptį veiksmą / vyksmą arba gali neturėti jokios krypties (žr. toliau pateiktus pavyzdžius).

- (12) Ne rėkdamas, ne puldamas kitam akis draskyti ieškos savo vietos **po** saule, o stengdamasis įsiklausyti, suprasti kitus, pasaulį ir save.
- (13) <...> jau grįžęs į gimtinę vakarienei prisivalgė bulvių ir kelias pasikišo **po** pagalve – rytoj gali nebūti.
- (14) Cirko virvę, siūbuojančią **po** daržinės stogu, pakeitė užsupančios pigių skrydžių lėktuvų švytuoklės.
- (15) Visko, ko Jums reikia, nuo eglutės su jos papuošalais iki netikėčiausių dovanų **po** ja, yra firmos "Magnus" parduotuvėse.
- (16) Mokytoja ūmai pajuto, kad guli tiesiai **po** šiuo dideliu paveikslu.
- (17) <...> laidinio radijo imtuvą, televizijos anteną, telefoną, žemę, esančią **po** daugiaaukščių gyvenamuoju namu.

²⁹ LKŽe – per ką skersai eiti, dalyti ką pereinant.

³⁰ LKŽe – atskira buto patalpa.

(18) Autobusas, po kuriuo sprogo mina, buvo 5 transporto priemonių, vežusių maždaug 250 žmonių <...>.

(19) Visi kartu ne tik meldėsi (pamaldas viduje ir **po atviru dangumi**, specialiai tam miške įrengtoje aikštelėje vedė).

Pirmojo šio prielinksnio tipo (žr. skyriaus „Po atvejis: erdvė“ 1-ąją pastraipą) apibendrintas situacijos veiksmas nurodo būtiną judėjimo sąlygą. T. y. figūros raiška semantiškai susijusi su judėjimo konceptu. Tačiau nepasitaikė tokių pavyzdžių (statinių veiksmažodžių ar sintaksinių konstrukcijų), kurie pateiktų figūros statiškos pozicijos fono atžvilgiu galimybę. Taigi figūra neužima statinės pozicijos, turint omenyje jos tikslą aprėpti³¹ erdvę.

Trečiojo tipo prielinksninės *po* konstrukcijos nurodo ne tik figūros judėjimą, bet ir statišką jos poziciją, būseną. Taip pat šiam tipui iškirta figūros trajektorija *žemiau fono*. (15) pavyzdyje³², nors veiksmažodis *būti* yra numanomas, figūros pozicija yra nekintama padėtis žemiau fono (*dovanos yra po eglute*).

(16) atvejuje figūros būseną išreiškia veiksmažodžiu *gulėti*³³. Šio veiksmažodžio reikšmė susijusi ne su judėjimo, bet su būsenos konceptu. Tokie atvejai, kaip (15) ir (16), yra statinės erdvinės scenos, kuriose nėra judėjimo reikšmės.

Be statiškos figūros pozicijos taip pat galimas ir judėjimas. Figūra savo poziciją keičia: a) fiziškai judėdama (žr. (14) pavyzdį; *siūbuojančią po daržinės stogu*); b) nesavarankiškai judėti (žr. (13) pavyzdį, *prisivalgė bulvių ir kelias pasikišo po pagalve*).

Vienas įdomesnių atvejų yra tarpinis, nes nėra paskatų laikyti tai tik būsenos ar judėjimo atveju. Tai – figūros būsenos pasikeitimas. (18) pavyzdyje figūra (*bomba*³⁴) sprogs, pakeičia savo fizinę būseną, tačiau figūros būvis arba pozicija nėra dinaminė fono atžvilgiu – figūra savo vietos nepakeičia. Nors veiksmas (*sprogimas*³⁵) yra itin intensyvus, figūros būsenos pakeitimas šiuo atveju fiziškai yra statinis veiksmas.

Apibendrinant šio tipo figūros poziciją fono atžvilgiu reikia pabrėžti vieną aspektą. Galima pradėti nuo to, kad figūros pozicija su prielinksninėmis *po* konstrukcijomis yra kintanti (judėjimas) arba nekintanti (būseną). Tad reikia grįžti prie erdvinės scenos kryptiškumo, kuris skiriasi dėl figūros pozicijos fono atžvilgiu.

Kaip jau pačioje pradžioje minėta (žr. antrąją ir pirmąją šio skyriaus pastraipas), šiam tipui būdingas nevienkaryptis judėjimas kaip pagrindinis skiriamasis bruožas. Būtina pabrėžti, kad daugiakryptiškumas susijęs su figūros ir fono santykiu. Jeigu figūra juda *ant fono* arba *fone* (kerta

³¹ LKŽe – užgrobti, užimti, suimti, suglemžti.

³² Tokia pati situacija interpretuotina ir (12) ir (17) atvejuose.

³³ LKŽe – būti gulščiam, būti išvirtusiam; ilsėtis, miegoti.

³⁴ LKŽe – sprogstamasis įtaisas (rankinis, pabūklinis arba numetamas iš lėktuvo).

³⁵ LKŽe sprogti – dėl tam tikros reakcijos staiga su stipriu smūgiu išskirti energiją.

fona), reikia nustatyti jos judėjimo trajektoriją, tikslingumą. Tuose pavyzdžiuose, kuriuose matomas figūros savarankiškas arba nesavarankiškas judėjimas arba, kitaip tariant, dinaminė figūros pozicija fono atžvilgiu, laikoma, kad figūros judėjimas turi nevienakryptę trajektoriją. Tačiau tuose atvejuose, kuriuose figūra nejuda *ant fono* (arba *fone*), galima tik vienkryptę jos trajektorija *žemiau fono*.

(14) pavyzdyje figūra jau yra *po fonu* (judėjimas nėra tikslas „atsidurti“ po fonu), tačiau jos judėjimas tikslingas, vienakryptis – trajektorija griežta, t. y. figūra juda tik po fonu³⁶. Tačiau aprašant šią erdvinę sceną galimos dvi pozicijos. Pirma, remtis figūros judėjimu ir taip nustatyti, kokia figūros kryptis fono atžvilgiu. Kita pozicija – dėmesį atkreipti tik į figūros ir fono santykį, neatkreipiant dėmesio į figūros judėjimą. Tokiu atveju figūros pozicija fono atžvilgiu yra vienkryptė – figūra visada yra žemiau fono. Taigi šiame pavyzdyje figūros judėjimo trajektorija yra vienakryptė, nes figūros judėjimas aiškinamas tik per santykį su fonu.

Fonas (19) pavyzdyje nėra trimatis objektas, turintis griežtas fizines ribas. Tai yra erdvė be fizinių ribų (*atviras dangus*³⁷). Vartojant prielinksninę *po* konstrukciją, fonas pateikiamas kaip turintis erdvinį pavidalą, po kuriuo kas nors gali vykti, būti. Fiziškai fonas yra amorfinis kūnas arba dujos, tačiau abejotina, kad toks griežtas fizinių savybių priskyrimas gali daryti įtaką erdvinės scenos suvokimui. (19) atvejuje *dangus* suvokiamas kaip fonas, kurio atžvilgiu galima nustatyti figūros poziciją. Tai reiškia, kad fiziniai duomenys nėra svarbūs. Reikalingos sąlygos – fonas turi būti apibendrinta erdvė, kurios pozicija yra aukščiau figūros.

(12) pavyzdys panašus į (19). Galima sakyti, fonas *po saule*³⁸ reiškia tą patį, ką *po dangumi*, manant, kad metonimija (dalis vietos visumos) pasirinkta apibūdinti foną. Tačiau laikomasi kitos pozicijos, kad *vieta po saule* yra metaforinis pasakymas. Saulė – realus erdvinis objektas kaip fonas yra aukščiau figūros, t. y. išlaikoma erdvinė *po* trajektorija. Vis dėlto nėra aišku, kas yra erdvinės scenos figūra, nes leksema *vieta* nenurodo konkrečios figūros. Todėl sintagma *vieta po saule* yra konceptualizuota kaip erdvinė scena, pasakymas įgavo erdvinių santykių reikšmę.

(19) pavyzdyje figūros pozicija fono atžvilgiu itin laisvai pasirenkama. Dėl fono savybių figūra gali judėti, įmanoma ir statinė pozicija (*vesti pamaldas*). Pabrėžtina, kad dėl didelio nuotolio tarp erdvinių elementų figūros santykis su fonu yra tik trajektorija – vertikalė, t. y. figūros pozicija žemiau fono.

Toliau pateiktuose pavyzdžiuose fonas yra trimatis objektas, turintis aiškias fizines ribas (tai – daiktas, pastatas, pastato dalis, transporto priemonė ir kt.). Svarbu paminėti, kad dėl fono savybių erdvinės scenos elementų santykis skiriasi.

³⁶ Žinoma, pats figūros judėjimas (svyravimas) yra ne vienos krypties, tačiau figūros kelias (šiuo atveju judėjimas) interpretuojamas tik atsižvelgiant į santykį su fonu.

³⁷ LKŽe – matoma skliautų pavidalo žemę supanti oro erdvė.

³⁸ LKŽe – dangaus kūnas, aplink kurį skrieja Žemė ir kitos planetos.

Pavyzdžiui, (14) atvejuje fonas yra daržinės stogas, todėl nurodant figūros poziciją *po stogu* pabrėžiamas jų santykis, kurį galima įvardyti kaip figūros lokaciją žemiau fono. Vertikalėje tai būtų trajektorija *žemiau ko nors*.

Tačiau (13) atveju (*bulves po pagalve*) interpretuotinas ir kitas erdvinių elementų santykių požymis – visiškas arba dalinis figūros apgaubimas. Šiame pavyzdyje svarbiau pabrėžti, kad figūra yra visiškai uždengiama fono, o ne tai, kad figūra yra žemiau fono.

(18) pavyzdys pagal erdvinių elementų santykį yra toks pats kaip (13). Verta priduti, kad (18) ir (13) atvejais didelę įtaką erdvinės scenai daro figūros ir fono fiziniai bruožai. Kad fonas dengtų kitą objektą, figūros ir fono matmenys turi skirtis. Figūra šiuose pavyzdžiuose – mažesnė už foną, todėl ji apgaubiamas fono.

Iš dalies (15) pavyzdyje figūra gali būti apgaubta, tačiau dėl fono ir figūros savybių (fonas yra *eglutė*³⁹, o figūra – dovanos) yra tam tikras nuotolis tarp erdvinių elementų (pagalvės ir bulvių atveju nuotolis minimalus, tai ir rodo ir veiksmožodžio *pakišti* reikšmė, žr. (13) pavyzdį). Tad figūros apgaubimas nėra visiškas, tik dalinis.

Trajektorija *žemiau ko nors* (16) pavyzdyje (*mokytoja guli tiesiai po paveikslu*) sustiprinama ir pabrėžiama leksema *tiesiai*. Šiuo atveju fono savybės taip pat lemia erdvinių elementų santykį. Dėl fono fizinių matmenų (fonas yra plokščias, mažo pločio objektas) figūra turi būtų dar plokštesnė ir siauresnė už paveikslą, kad būtų apgaubta fono. Taigi yra tik vertikalus figūros ir fono santykis.

(17) atveju figūros fizinės ribos priklauso nuo fono. Erdvinės scenos elementas *žemė* – neapbrėžtas plotas, todėl papildoma informacija turi aiškiai nurodyti figūros fizinės ribas. Šiame pavyzdyje būtent leksema *namas*⁴⁰ kaip fonas apibrėžia figūrą. Po namu esanti žemė yra fono geometrinių matmenų apribota ploštuma. Taip pat, fonas visiškai uždenga figūrą kaip erdvinį elementą, todėl jų erdvinis santykis yra figūros apgaubimas. Galima išskirti vieną sąlygą – figūros fizinės ribos erdvinėje scenoje turi būti nurodytos.

Turint omenyje prielinksnio *po* trajektoriją *žemiau ko nors* ir tokią figūros padėtį, kai ji yra visiškai arba dalinai uždengiama fono, išskirtinos fono savybės yra: a) erdvė, neturinti aiškių fizinių ribų (*dangus*); b) trimatis objektas, turintis aiškius fizinės ribas (daiktas, pastatas, pastato dalis, transporto priemonė ir kt.).

Taip pat svarbu apibendrinti figūros fizinių savybių ir fono santykį. Galimi atvejai: a) jeigu figūra fiziškai didesnė už foną, mažai tikėtinas jos uždengimas fonu, galima tik figūros pozicija arba trajektorija *žemiau už foną*; b) jeigu figūros fiziniai matmenys yra mažesni arba tokie patys kaip fono, tikėtina, kad fonas gali uždengti figūrą, tad santykis – *figūros uždengimas* ir jos pozicija arba

³⁹ LKŽe – nukirsta ir Kalėdoms papuošta eglė arba eglaitė.

⁴⁰ LKŽe – gyvenamasis ar šiaip koks trobesys.

trajektorija *žemiau už foną*.

Taigi prototipiniams prielinksnio *po* atvejams, kurie priskiriam trečiajam tipui, būdinga: 1) figūros pozicija arba trajektorija *žemiau už foną* ir / arba 2) erdvinių elementų santykis kaip visiškas arba dalinis figūros uždengimas. Remiantis šiais dviem požymiais kaip jų opozicija galima aptarti ir toliau pateiktą neprototipinį atvejį.

(20) Nė vienas neslėpė veido **po** kauke.

(20) pavyzdyje taip pat matomas figūros ir fono santykis, kai figūra visiškai (arba dalinai) uždengiama fono. Tačiau figūros pozicija nėra *žemiau fono* ir kyla klausimas dėl vertikalės *viršus apačia*. Šįkart figūra apgaubiam fono, ir, iš origo perspektyvos, ne iš viršaus į apačią. Kitaip tariant, vertikalė nebūtina. Taigi nėra privalu žymėti trajektoriją. Galimi sakyti, prielinksninėje konstrukcijoje visi prielinksnio *po* semantiniai požymiai nėra privalomi. Šiuo atveju figūra apgaubta fono, jos nematyti, todėl trajektorija neapibrėžia figūros ir fono santykio, ji yra nesvarbi nurodyti.

9.2. *Po* atvejis: laikas

7 lentelė. Prielinksnio *po* santykis su laiko funkcijomis

	<i>pozicinė funkcija</i>	<i>trukmės funkcija</i>	<i>dažnumo funkcija</i>
	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Prototipiniai atvejai</i> • <i>Prielinksninės konstrukcijos funkcija aiški, galimi tarpiniai variantai su trukmės funkcija</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Neprototipiniai atvejai</i> • <i>Prielinksninėse konstrukcijose galimi tarpiniai variantai su pozicine arba dažnumo funkcijomis</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Neprototipiniai atvejai</i> • <i>Prielinksninės konstrukcijos funkcija gana aiški, tačiau galimi tarpiniai variantai su trukmės funkcija</i>
Referencinis taškas	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Apibendrintas įvykis (kova, imtynės, rinkimai)</i> • <i>Tam tikra laiko trukmė, gana griežtai apibrėžtos trukmės (darbas, pamoka, seminaras, paskaita)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Griežtai apibrėžtas laikas, nurodantis laiko trukmę</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Griežtai apibrėžtas laikas, nurodantis laiko trukmę</i>

	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Mentalinė asmenų arba asmenų grupės veikla ir jos rezultatai (pasisakymai, nuosprendžiai)</i> • <i>Itin tiksli laiko nuoroda, t. y. data</i> 		
--	--	--	--

Iš tiriamų pavyzdžių matyti, kad laiko prielinksnio *po* reikšmės susijusios su pozicine, dažnumo ir trukmės funkcijomis. Nors tyrime nėra griežtos klasifikacijos ir tipų skyrimo, verta pradėti nuo gausiausių prototipinių laiko prielinksnio *po* reikšmės pavyzdžių ir pozicinės laiko funkcijos.

- (21) Kelią į finalą kauniečiui užkirto apmaudi klaida: **po kovos baigties** jis sudavė du smūgius varžovui <...>.
- (22) Prieš kelias dienas Jonas su draugu **po pamokų** ėjo namų link.
- (23) <...> paprastai tokie vadybininkai **po poros projektų** pereina į pelningesnę sferą.
- (24) **Po sunkios galvos operacijos** komos ištiktas vyras mirė.
- (25) Kartu su juo **po pusiaunakčio** ir nuvykome į Aleksotą.
- (26) <...> sąmoningai skleidžiama nuomonė, kad Sovietų Rusija jau civilizuočiau, negu **po 1917 metų**, kad ten jau pradėta pažangi politinė ir ekonominė pertvarka.
- (27) **Po tokių pasisakymų** natūralu, kad EK direktyvos imamos suvokti kaip baubas.
- (28) Kitą dieną **po teroro aktų** akivaizdžiai sukrėstas popiežius, kuris lankėsi JAV septynis kartus.

Visuose šiuose pavyzdžiuose yra pozicinė laiko funkcija, apibūdinanti prielinksnine *po* konstrukcija reiškiamo veiksmo santykį su kitu pasakymo laiku. Kitaip tariant, šie pavyzdžiai nurodo laiką, susijusį su praeitimi. Tačiau reikia pridurti, kad ne visi atvejai gali būti griežtai priskiriami tik kaip turintys vieną (pozicinę) funkciją. Ypač pastebimas pozicinės ir trukmės funkcijų ryšys.

Prielinksnio *po* pozicinė funkcija turi gana aiškų santykį su ašiniu laiku (atskaitos tašku). Prielinksnio *po* ašinis laikas yra praėties laikas arba, tiksliau, ankstesnis už priklausomąjį laiką. Būtina pabrėžti, kad prielinksnio *po* atveju ašinis laikas sutampa su prielinksnine konstrukcija reiškiamu laiku.

Referencinis taškas, kai prielinksninėje konstrukcijoje nurodoma pozicinė funkcija, turi įvairią raišką. (21) ir (24) pavyzdžiuose tai – apibendrintas įvykis (*kova*, *operacija*), po kurio

pozicinuojama kitas (vėlesnis) įvykis (*po kovos baigties jis sudavė; po galvos operacijos komos ištiktas vyras mirė*).

(22) atveju *pamokos*⁴¹ – laiko intervale apibrėžtas įvykius, nurodantis visuotinai priimtina laiko trukmę (kiti pavyzdžiai – darbas, paskaita, susitikimas ir t. t.), per kurią vyksta nustatyta veikla.

Kaip matyti (25) pavyzdyje, referencinis taškas (*pusiaunaktis*⁴²) yra paros laiko nuoroda. Reikia pridurti, kad tais atvejais, kai prielinksninėse konstrukcijose vartojamos laiko nuorodos (*metai, pusmetis, valanda, minutė*) ne vien pozicinė, bet ir trukmės laiko funkcija galima.

(26) atvejuje referencijos taško vietą užima tiksli data⁴³ – *1917 metai*. Pastarasis pavyzdys skiriasi nuo (25) pavyzdžio (*pusiaunaktis*), kuriame yra ir laiko trukmė. Tačiau (26) atveju tokios galimybės nėra, nes referencijos taškas semantiškai nesusijęs su trukmės funkcija.

Kiek įdomesni atvejai pasitaikė (23) ir (27). Referencinis taškas yra asmens arba asmenų grupės mentalinės veikla ir jos rezultatai (27 pavyzdys). Šiems atvejams priskirtini (23) pavyzdyje pateikti *projektai*⁴⁴. Tiek *pasisakymai*⁴⁵, tiek *projektai* nėra išskirtini įvykiai lyginant su kitais anksčiau aptartais įvykiais (kova, operacija), tačiau juos galima pabrėžti kaip asmens arba asmenų grupės sukeltą mentalinę, ne tiek fizinę veiklą, plačiąja prasme įvykius.

Taigi prielinksnio *po* pozicinės laiko funkcijos referencinis taškas yra: a) apibendrintas įvykis (referenciniai taškai iš kitų pavyzdžių: *rinkimai, teroro aktai, kelionės, imtynės* ir kt.); b) laiko trukmė, griežtai apibrėžta laiko intervale (dažniausiai visuotinai priimta) (*darbas, pamoka, pertrauka*); c) kita laiko nuoroda (*pusiaunaktis*); d) mentalinė asmenų arba asmenų grupės veikla ir jos rezultatai (*sprendimai, nuosprendis, svarstymai*); e) itin tiksli laiko nuoroda, t. y. data.

Išskiriant pozicinę laiko funkciją gana laisvai pasirenkamas referencinis taškas. Erdvinių scenų atveju fonas taip pat yra įvairus – nuo itin neapibrėžtų erdvių iki trimačių objektų (pastatai, daiktai ar transporto priemonės).

Apibendrinus anksčiau pateiktus pavyzdžius orientacinio veiksmo (vėlesnio laiko už prielinksnine konstrukcija reiškiamą veiksmą) raiška dažniausiai yra veiksmožodžiai (*eiti, baigti, nuvykti*). Taip pat galimos sintaksinės konstrukcijos ir predikatyvai (žr. (26) pavyzdį, kuriame predikatyvas reiškiamas superlatyviu būdvardžiu *civilizuotesnė*).

Nemažai pavyzdžių, kuriuose orientacinis veiksmas reiškiamas dinaminiu veiksmožodžiu (žr. (21), (22) atvejus). Norint dar specifiškiau išskirti, galima skirti būsenos (mentalinės) veiksmožodžius (*sukrėstas*, žr. (28) pavyzdį), staigaus veiksmo (*sudavė, mirė*, žr. (21), (24)

⁴¹ LKŽe – laikas (ppr. 45 min.), skirtas mokomajam dalykui mokykloje.

⁴² LKŽe – vidurnaktis.

⁴³ LKŽe – tikslus kalendorinis laikas (metai, mėnuo ir diena).

⁴⁴ LKŽe – planas, sumanymas.

⁴⁵ LKŽe – posakis, žodžių junginys, frazė.

pavyzdžius), apibendrinto tęstinio veiksmo (23) ir, kaip minėta, judėjimo veiksmožodžius (22) (25), tačiau sąrašas nėra baigtinis.

Pozicinės laiko funkcijos atveju prielinksnis *po* nurodo tik santykį tarp ašinio laiko (arba ankstesnio laiko, reiškiamo prielinksnine konstrukcija) ir jo atžvilgiu vėlesnio laiko. Kitaip tariant, yra santykis tik su santykiniu laiku. Tačiau, kaip minėta, laiko nuorodos (*pusiaunaktis*), išskyrus datą, susiję su trukmės reikšme, todėl šiame pavyzdyje (25) trukmės funkcija neturėtų būti atskiriama.

Toliau pateikti pavyzdžiai aiškiai turi daugiau negu vieną funkciją, tačiau, remiantis kontekstu, viena funkcija gali būti labiau akcentuojama negu kita.

(29) Dirbama šešias dienas per savaitę **po 7 valandas**.

(30) Jei nepasikeis valdžios požiūris į universitetus, **po kelerių metų turėsime** ieškoti dėstytojų užsienyje kaip daro Afrikos valstybės.

Šiuose atvejuose referencinis taškas yra griežtai apibrėžtas laikas (*7 valandos, keleri metai, 10 dienų*). Dėl to (pats referencinis taškas nurodo laiko trukmę) yra ir trukmės funkcija. Tačiau būtina atkreipti dėmesį į kontekstą, nes funkcijų reikšmės yra persipynę, ir nebūtinai tik pozicinės ir trukmės funkcijos.

(29) pavyzdyje referencinis taškas *po 7 valandas* nurodo aškią trukmės funkciją. Tačiau ne tik. Reikėtų grįžti prie erdvinių scenų. Jau buvo aptarta, kad prielinksnis *po*, reiškiantis erdvę, turi foną, kuris yra daugiau negu vienas objektas, todėl erdvė – suskirstyta. Šios laiko prielinksninės konstrukcijos atveju taip pat matomas suskirstymas: dirbama kiekvieną dieną 7 valandas, t. y. valandos yra paskirstytos šešioms dienoms. Tad šalia trukmės funkcijos yra ir dažnumo funkcija. Kitaip tariant, intervale (*6 dienos*) apibrėžtas laikas (*7 valandos*) pasikartoja. Galimas ir kitas pavyzdys: pasakyme *tikriausiai jiems patiems nereikia šaltyje po valandą stovėti ar daugiau*, kuris yra apibendrinta situacija, matoma ne tik trukmės, bet ir dažnumo funkcija.

(30) pavyzdyje taip pat yra dvi funkcijos. Referencinio taško išraiška (*keleri metai*) nurodo laiko trukmę. Be trukmės funkcijos (30) atvejis turi pozicinę funkciją, nes laiko nuoroda nurodo laiko intervalą – kelerius metus – ir dviejų laikų (ankstesnio ir vėlesnio) santykį. Taigi laiko prielinksniui *po* būdingi ir pereinamieji atvejai, nurodantys referencinio taško įtaką prielinksninei konstrukcijai.

Jau minėta, kad laiko konstrukcijos su prielinksniu *po* nurodo pozicinį laiką, kada pasirenkamas atskaitos taškas ir taip nubrėžiamas pasakymo laikų intervalas (vienas laikas yra pirmesnis už kitą). Dėl pavyzdžių gausos tokie atvejai, kurie nurodo pozicinę funkciją, laikytini prototipiniais laiko prielinksnio *po* pavyzdžiais. Tačiau funkcijų reikšmės vienoje prielinksninėje konstrukcijoje gali būtų susipynę. Todėl visų funkcijų pavyzdžiai laikytini prototipiniais.

(30) atvejuje pabrėžiama pozicinė funkcija, nors trukmės taip pat svarbi šiame kontekste.

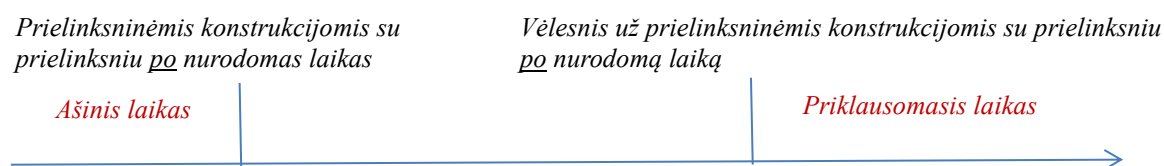
Taigi vienos ar kitos funkcijos dominavimą derėtų vertinti remiantis itin aiškiu kontekstu. Taip pat gali būti, kad dvi funkcijos vienoje prielinksninėje konstrukcijoje yra lygiavertės. Tiriamoje medžiagoje daugiausia pasitaikė pavyzdžių, kurių modelis yra: a) pozicinė ir trukmės funkcijos vienoje prielinksninėje konstrukcijoje su *po*; b) trukmės ir dažnumo funkcijos prielinksninėje konstrukcijoje su *po*.

Verta pridurti, kad trukmės ir dažnumo funkcijų *po* vieną nėra nė vienoje prielinksninėje konstrukcijoje. Tai iš dalies suponuoja prielaidą, kad tokia vartoseną, turinti dvi (gal ir daugiau) funkcijas, iliustruoja painių prielinksninių konstrukcijų ryšį su laiko konceptu.

Daugiausiai atvejų – pozicinės funkcijos, nurodančios dviejų laikų santykį, iš kurių vienas yra ašinis laikas (prielinksnine konstrukcija reiškiamas laikas), o kitas – nuo jo priklausomas. Reikia pirdurti, kad ašinis laikas yra ankstenis negu orientacinis laikas, todėl apibūdinamas kaip *praeitis*. Tačiau iš origo perspektyvos tiksliau būtų vadinti tiesiog vėlesniu laiku.

Toliau laiko intervale nurodyti dviejų laikų taškai ir pozicijos vienas kito atvžilgiu (žr. 3 pav.).

3 pav. Laikų priklausomybė ir pozicinės laiko funkcija prielinksninėje konstrukcijoje su *po*

Trečiojo tipo erdvinės scenos su prielinksniu *po* atvejus galima apibendrinti trajektorija *žemiau ko nors* arba, tiksliau, *žemiau fono*. Kitaip tariant, figūros ir fono santykis yra vertikaloje viršus apačia. Pozicinės laiko funkcijos pavyzdžiai taip pat nurodo dviejų laikų – ašinio ir priklausomojo – santykį. Kitaip tariant, tiek erdvės, tiek laiko atveju yra linijinė priklausomybė.

9.3. *Po* atvejis: erdvės ir laiko apibendrinimas

8 lentelė. Erdvinių ir laiko konstrukcijų apibendrinimas bei atitikimas

	<i>Erdvė</i>	<i>Laikas</i>	<i>Atitikimas</i>
<i>Ryškis</i>	<i>Prototipiniais atvejais yra masyvus, fiziškai ir geometriškai apibrėžtas. Fono ir figūros masyvumas turi skirtis (fonas turi būti masyvesnis).</i>	<i>Prototipiniais atvejais, kai interpretuojama pozicinė laiko funkcija, referencinis taškas gali būti įvykis, veikla, laiko trukmė ir kt.</i>	<i>Yra atitikimas</i>
	<i>Neprototipiniais atvejais fono</i>	<i>Neprototipiniais atvejais</i>	

	<i>masyvumas (lyginant su figūros masyvumu) ne taip akcentuotinas.</i>	<i>referencinis taškas yra tik laiko trukmė.</i>	
Dimensiškumas	<i>Prototipiniais atvejais, priklausomai nuo prielinksnio po konstrukcijų tipo, gali būti neakcentuojami dimensiniai parametrai arba akcentuojama sagitalė.</i> <i>Neprototipiniais atvejais dimensinių parametru aktualumas nebūdingas. Pasitaikė keli transversalės atvejai.</i>	<i>Prototipiniais atvejais interpretuotina linijinė laiko seka.</i> <i>Neprototipiniais neinterpretuotina linijinė laiko seka.</i>	<i>Yra atitikimas</i>
Kryptingumas	<i>Prototipiniais atvejais, priklausomai nuo prielinksnio po konstrukcijų tipo, gali būti interpretuojamas daugiakryptiškumas arba vienakryptiškumas.</i> <i>Neprototipiniais atvejais taip pat galimas daugiakryptiškumas arba vienakryptiškumas.</i>	<i>Prototipiniais atvejais gali būti interpretuojamas vienakryptiškumas.</i> <i>Neprototipiniais atvejais kryptingumas neakcentuojamas.</i>	<i>Yra dalinis atitikimas</i>

Ryškis. Erdvinių konstrukcijų su prielinksiu *po* erdvė, o, tiksliau, fonas kaip masė arba fono masiškumas (fono sudėtis), remiantis prototipiniais ir neprototipiniais atvejais, yra gana įvairi (nuo fizinių ribų neturinčių erdvių iki trimačių objektų *daiktų*). Apibendrinant tuos pavyzdžius, kuriuose yra figūros apgaubimas fonu arba figūros judėjimas fone, fono masyvumas figūros atžvilgiu tiesiog būtinas, nes figūra turi būti mažesnė ir ne tokia masyvi kaip fonas dėl didesnio kontrasto ir galimybės judėti (arba būti) ant fono.

Būtina pridurti, kad nėra pabrėžiama vien fizinė fono sandara (medžiaga, kietas pavidas, amorfinis kūnas ir t. t.). Kaip matyti iš anksčiau aptartų pavyzdžių (žr. (1), (2), (3) ir kt., kai fonas yra fizinių ribų neturinti erdvė), fonas gali neturėti fizinės masės ir aiškių fizinių ribų, tačiau griežtai geometriškai apibrėžtoje erdvėje yra sudarytos sąlygos nevienkrypčiam figūros judėjimui, tada fono

ryškumas arba masyvumas, lyginant su figūros užimamu plotu, yra tiesiog būtinas. Tad, nepriklausomai nuo fono fizinės sudėties (ar tai būtų erdvė be jokių fizinių ribų, ar kieto fizinio pavidalo trimatis objektas, ar medžiaga), šiais atvejais fonas savo masyvumu atskirtas nuo figūros.

Prielinksninėse erdvės konstrukcijose, kuriose aiški trajektorija *žemiau fono*, figūros pozicijai fono masyvumas daro ne tokią didelę įtaką kaip aptartaisiais atvejais, kai fonas turi dengti figūrą arba kai figūra turi judėti ant fono paviršiaus. Galima sakyti, akcentuojama figūros pozicija, kurią dažnai lema atstumas tarp erdvinių elementų. Todėl nėra fizinio kontakto tarp erdvės elementų, o fonas yra tik atskaitos taškas kaip toks, ir vienintelė sąlyga yra fono pozicija *aukščiau figūros*, kuri turi būti išpildyta. Taigi šis prielinksnio *po* tipas, pabrėžiantis figūros judėjimo trajektoriją arba poziciją *žemiau fono*, neišskiria fono kaip itin svarbaus erdvinio elemento, visiškai lemencio figūros ir fono santykį. Todėl ir fono masiškumas nėra svarbus.

Laiką žyminčių prielinksninių konstrukcijų su prielinksnio *po* referencijos taškas nėra griežtai apibrėžtas, koks turi būti. Priklausomai nuo funkcijos, referencijos taškas gali būti įvykis, apibendrinta veikla, apibendrintas laiko tarpas, nustatyta laiko trukmė ir kt. Referencijos taško masiškumą galima vertinti pagal laiko trukmę. Kaip matyti iš pavyzdžių (*3 mėnesis, 1 valanda, pusmetis*), laiko trukmė yra įvairi. (Laiko tarpas (arba intervalas) nurodo laiko *masiškumą*.)

Apibendrinant erdvės ir laiko masiškumą galima išskirti vieną bendrą bruožą: erdvės ir laiko masiškumas nėra apribotas pasirinkti, turint omenyje, kad galima akcentuoti skirtingą masės būtinybę atsižvelgiant į kitus erdvinius (trajektorija, figūros ir fono santykis) arba laiko parametrus (laiko funkcijas).

Taip pat svarbu aptarti erdvės ir laiko pratęsimo galimybę. Erdvės pratėsimas arba tęstinumas fiziškai yra įmanomas, turint galvoje aptartus atvejus, kai fonas yra gana atvira plati erdvė. Tačiau norint pateikti prielinksnio *po* reikšmę būtina sukongretinti foną. Taigi figūros judėjimui arba lokacijai yra svarbus fono apibrėžtumas ir / ar konkretumas tam, kad erdvinių elementų santykis būtų tiksliai nusakytas. Todėl fono tęstinumo galimybė yra abejotina.

Pozicinės funkcijos atveju laiko intervalas taip pat turi griežtą trajektoriją, kurią žymi ašinis ir priklausomasis laikai. Būtų galima pamanyti, kad trukmės funkcija sudaro galimybę laiko prėtisimui, tačiau ji tik nurodo „nuotolį“ nuo prielinksnine konstrukcija reiškiamo laiko iki vėlesnio laiko. Vis dėlto dažnumo funkcijos pavyzdžiuose galima išvelgti tęstinumą, nes laikas nėra momentinis, jis kartojasi. Tad tęstinumo požymį turi laiką reiškiančios *po* prielinksninės konstrukcijos, tačiau erdvės atveju, norint taip teigti, trūksta pagrįstumo.

Dimensiškumas. Tais prototipiniais erdvinių scenų atvejais su prielinksnio *po*, kai yra figūros judėjimas arba būsena *žemiau fono*, nustatyta vertikale. Erdvinę reikšmę turintis prielinksnis *po* aiškiai žymi erdvinių elementų tarpusavio santykį ir taip pabrėžia šios erdvinės scenos dimensiškumą. Ne visais atvejais vertikale yra būtina, kai erdvinėje scenoje nesvarbu nurodyti

figūros judėjimo arba būsenos trajektoriją. Taigi erdvinės scenos ir dimensiškumo modelius būtų galima laikyti:

- a) prototipiniais atvejais, kai yra nevienakryptis figūros judėjimas erdvėje, tad nėra ir dimensiųjų parametrų;
- b) prototipiniais atvejais, kai yra figūros judėjimas arba būsena *žemiau fono*, trajektorija – vertikalė;
- c) prototipiniais atvejais, kai figūra apgaubima fonu, galima trajektorija – vertikalė;
- d) neprototipiniais atvejais nėra dimensiųjų parametrų;
- e) neprototipiniais atvejais galimi kiti dimensiniai parametrai, konkrečiau, transversalė.

Dimensiškumo matmuo būdingas ir laikui tais atvejais, kai prielinksninė konstrukcija turi pozicinę laiko funkciją, taip nuroydamą ašinį ir nuo jo priklausomą laiką. Toks laikų išdėstymas vadinamojoje *laiko juostoje* nurodo linijinio laiko konceptą. Apibendrinus laiko ir dimensiškumo parametrus matoma, kad:

- a) tais atvejais, kada prielinksninė konstrukcija su *po* nurodo pozicinę laiko funkciją, yra linijinė laiko seka;
- b) tais atvejais, kai prielinksninė konstrukcija su *po* nurodo mišrų variantą su pozicine ir trukmės funkcijomis, taip pat yra linijinė laiko seka;
- c) tais atvejais, kai prielinksninė konstrukcija su *po* nurodo mišrų variantą su trukmės ir dažnumo funkcijomis, linijinės laiko sekos nėra.

Erdvinių prototipinių konstrukcijų atveju išvelgiamas ryšys su dimensiniais parametrais. Tų laiko konstrukcijų pavyzdžių, kurie turi trukmės ir dažnumo funkcijas, nėra tiek daug, tačiau jie taip pat yra prototipiniai, bet neturi ryšio su linijinio laiko konceptu. Taigi erdvės scenos nurodo aiškesnį santykį su dimensiškumu.

Kryptingumas. Apibendrinant dimensinius parametrus, taip pat galima nurodyti erdvės ir laiko prielinksninių *po* konstrukcijų kryptingumą. Taigi erdvė:

- 1) yra vienkryptė tais atvejais, kai nustatyti dimensiniai parametrai;
- 2) yra nevienakryptė tais atvejais, kai nenustatyti dimensiniai parametrai.

Laiko kryptingumas taip pat susijęs su dimensijomis laike.

- 1) Laikas yra vienkryptis, kai prielinksninės konstrukcijos su *po* turi pozicinę funkciją (arba mišrų variantą su pozicine ir trukmės funkcijomis). Yra ryšys su linijinio laiko konceptu.
- 2) Laiko neturi krypties ir ryšio su linijiniu laiko konceptu, kai prielinksninėse konstrukcijose išvelgtina tik dažnumo funkcija.

10. Prielinksninės konstrukcijos su prielinksniu *po*: erdvės ir laiko atvejai

10.1. *Per* atvejis: erdvė

9 lentelė. Erdvinių konstrukcijų su prielinksniu *per* erdvinės scenos elementų savybės bei figūros ir fono santykis

	<i>Prototipiniai atvejai</i>	<i>Neprototipiniai atvejai</i>
<i>Figūros judėjimas ir būvis</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dinaminė figūros pozicija fono atžvilgiu; figūros pozicija gali būti tik vienakryptė (trajektorija nuo–iki). 2. Statinė figūros pozicija fono atžvilgiu; figūros pozicija gali būti tik vienakryptė (trajektorija nuo–iki). 3. Figūros judėjimas gana staigus, nėra fizinio figūros sąlyčio su fonu. 4. Figūra juda fone. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Figūros kelio raiška nurodo statinę figūros poziciją fono atžvilgiu, o trajektorija yra daugiakryptė. 2. Figūra juda nuo vieno objekto prie kito.
<i>Figūra</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Figūra yra potencialiai galintis judėti objektas. 2. Figūra yra potencialiai negalintis judėti objektas, dėl to galimas figūros ir fono sąlytis. 	<i>Išskirtinių figūros savybių nepastebėta.</i>
<i>Fonas</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Fonas laikytinas vienu objektu. 2. Fonas yra kraštovaizdis arba administracinis vienetas. 3. Fonas yra trimatis objektas, tačiau dėl to, kad akcentuojamas paviršius, labiau laikytinas mažų matmenų erdvė. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Fonas yra daugiau negu vienas trimatis objektas, laikytinas talpa. 2. Fonas yra smulkių objektų sandauga.

	<p>4. <i>Fonas yra kietas trimatis objektas.</i></p> <p>5. <i>Fonas yra medžiaga arba skystis.</i></p>	
--	--	--

- *LKŽe pateikiamos prielinksnio per reikšmės, nurodančios vietą arba laiką*

Vietos ar krypties santykiams žymėti:

1. nurodant, kad daiktų išsidėstymas ar judėjimo linija eina koku nors plotu, paviršiumi;
2. judėjimo aukščiau ko kelią nurodant;
3. nurodant judėjimą nuo vieno vienaarūšio daikto prie kito;
4. nurodant, kad veiksmas trumpai paliečia tam tikrą, ppr. nedidelį daikto plotą;
5. nurodant atstumą, tarpą, už kurio kas nors yra ar vyksta;
6. nurodant vietą, kurios dalį (ppr. siaurą ruožą) užima daiktas;
7. nurodant judėjimą kiaurai pro ką.

Laiko santykiams reikšti:

1. nurodant laiko tarpą, kurį trunka veiksmas ar būseną;
2. nurodant laiko tarpą, kurio tik dalį užima veiksmas;
3. tęsiamo, kartojamo veiksmo laiką nurodant;
4. nurodant laiko tarpą, kuriam praėjus kas vyksta;
5. nurodant, kiek laiko anksčiau prieš kokį įvykį ar laiką kas įvyko, padaryta

Apibendrinant visus turimus pavyzdžius su prielinksniu *per*, dažniausiai figūros pozicijos fono atžvilgiu trajektorija buvo *nuo–iki* (nuo vieno taško iki kito). Ja remiantis visi atvejai skiriami į du pagrindinius tipus: 1. erdvinės scenos su prielinksniu *per*, turinčios trajektoriją *nuo–iki* ir; 2. erdvinės scenos su prielinksniu *per*, neturinčios trajektorijos *nuo–iki*. Tad verta pradėti nuo toliau pateiktų pavyzdžių ir apibendrinti figūros judėjimą arba būseną.

- (1) <...> į Juodžemio regioną, besidriekiantį nuo Moldovos **per** Ukrainą, Rusiją iki pat Kazachstano.
- (2) 1999 metų gruodžio pradžioje **per** Lietuvą praūžęs uraganas „Anatolijus“ pridarė kelis milijonus litų žalos.
- (3) Algirdas Butkevičius praėjusią savaitę tikino, kad dėl politinių motyvų **per** Lietuvą einančio svarbaus Rusijai geležinkelio remonto nebus.
- (4) Nors 100 km ilgio potvynio banga **per** Varšuvą praslydo nepadariusi daug žalos, Vyslos vandenys pralaužė <...>.

- (5) Amerikos Valstijomis reikia apsvarstyti Rusijos karo orlaivių tranzitą per Lietuvos erdvę, teigia konservatorių lyderis Vytautas Landsbergis.
- (6) Sako, per Atlanto vandenyną nutiestu kabeliu kalbasi iš karto keli žemynai <...>.
- (7) <...> ir eisim mes abudu per šitą gražų kraštą, abudu, aš ir tu...
- (8) <...> kiekvienos rusiškos naftos tonos tranzitas per Primorsko uostą bus pigesnis 3-4 JAV doleriais.

(1) ir (3) pavyzdžiuose figūros pozicija fono atžvilgiu yra statinė, t. y. figūra nekeičia savo padėties fono atžvilgiu, nėra figūros judėjimo (šiam darbe tokia figūros pozicija dar vadinama *būseną*). Tačiau figūros pozicijos raiška yra judėjimo reikšmę turintys veiksmažodžiai *driektis*⁴⁶ ir *eiti*⁴⁷. Pridurtina, kad figūros – *regionas*⁴⁸ ar *geležinkelis*⁴⁹ – negali savarankiškai judėti. Todėl šie atvejai – konceptualizuoti, figūroms suteikta judėjimo savybė. Vertėtų kiekvieną atvejį panagrinėti išsamiau.

Kaip minėta, (1) pavyzdyje nėra fizinio erdvinio judėjimo. Dėl veiksmažodžio *driektis* reikšmės galima suabejoti ir *nuo–iki* trajektorijos griežtumu (arba tikslumu). Remiantis leksine *driektis* apibrėžtimi, rajonas *driekiasi* ne tik iš vienos pusės į kitą, t. y. nėra linijinės figūros pozicijos. Erdvė nėra griežtai apribota, o atvirkščiai – pabrėžiamas didelis neapibrėžtas plotas, nes figūra gali *driektis* į visas puses. Todėl figūros pozicija fono atžvilgiu netikslinga, nevienakryptė (turint omenyje *nuo–iki* trajektoriją).

Griežta *nuo–iki* trajektorijos schema pasirinkta vien dėl to, kad būtų galima pabrėžti kitą semantinį prielinksnio *per* aspektą, t. y. figūros judėjimą, kuris nėra itin apribotas šia trajektorija. Nors tokių pavyzdžių nedaug pasitaikė (turimi pavyzdžiai taip pat yra su veiksmažodžiu *driekiasi*), reikia pasakyti, kad šiuo atveju figūros pozicijos trajektorija buvo nurodyta ne vien prielinksnio *per*, bet ir veiksmažodžio reikšme. Šis pavyzdys apibūdina, kaip prielinksninėje konstrukcijoje susipynę reikšmės – prielinksnio ir veiksmažodžio. Todėl griežtai *per* trajektorijai (remiantis leksine reikšme) pakankamai svarią įtaką daro ir veiksmažodžio reikšmė.

(3) atveju dėl veiksmažodžio *eiti* ir figūros reikšmių pavyzdys yra metaforinis pasakymas. *Geležinkelis* kaip figūra, remiantis pasaulio pažinimu, negali judėti savarankiškai. Todėl šio pavyzdžio erdvinei scenai veiksmažodžio *eiti* semantinka neturi tokios didelės įtakos – nėra fizinio judėjimo. Figūros pozicija fono atžvilgiu statinė – geležinkelis yra nutiestas administracinėse ribose. Tačiau pozicijos trajektorija – prototipinė, žyminti figūros trajektoriją *nuo–iki*. Taigi dėl figūros ir judėjimo semantinių neatitikimų pavyzdys laikytinas konceptualizuotu.

⁴⁶ LKŽe, driekti – traukti, tęsti, tempti (ką ilgą, tąsų, beformį).

⁴⁷ LKŽe – judėti iš vietos į vietą pėsčiomis, žingsniu.

⁴⁸ LKŽe – didelė sritis.

⁴⁹ LKŽe – geležinių bėgių kelias, kuriuo važiuoja traukinys.

(6) pavyzdyje statinę figūros poziciją nurodo leksemos *nutiestas* reikšmė. Tiek prielinksniu *per*, tiek dalyvio reikšmės griežtai apibrėžia figūros trajektoriją, pažymi figūros kelio pradžią ir pabaigą – nuo vienos Atlanto vandenyno pusės iki kitos. Atvejis nekonceptualizuotas, figūros ir judėjimo reikšmės atitinka.

Remiantis šiais (nuo (1) iki (8) pavyzdžio) prielinksniu *per* pavyzdžiais figūros pozicija reiškia: a) veiksmažodžiu ar linksniuojamąja veiksmažodžio forma, kurios reikšmė nurodo statinę figūros poziciją bei neprieštarauja trajektorijai *nuo–iki*; b) veiksmažodžiu ar linksniuojamąja veiksmažodžio forma, kurios reikšmė nurodo figūros judėjimą (metaforiniai pasakymai), tačiau neprieštarauja trajektorijai *nuo–iki*; c) veiksmažodžiu ar linksniuojamąja veiksmažodžio forma, kurios reikšmė nurodo statinę figūros poziciją, tačiau iš dalies prieštarauja prielinksniu *per* žymimai trajektorijai *nuo–iki*.

Šie trys aptarti pavyzdžiai reikalauja dėmesio ir dėl erdvinių elementų savybių ir elementų santykio. Atvejai, susiję su statine figūros pozicija, nurodo tokiems pavyzdžiams bendras figūros ir fono santykio savybes.

(1) pavyzdyje figūra yra regionas, kurio plotas apima daugiau negu vieną šalį. Dėl figūros fizinių savybių – figūra yra žemės plotas – fizinių ribų buvimas, vertinant iš origo perspektyvos, neturi įtakos erdvinei scenai, nes paprasčiausiai neįmanoma stebėti šių elementų išsidėstymo erdvėje. Figūra yra fono dalis – nėra fizinės skirties tarp figūros ir fono kaip erdvinių elementų. Todėl galima schematizuoti erdvinę sceną ir teigti, kad fizinis figūros ir fono sąlytis – sukibimas – susijęs su statine figūros pozicija fono atžvilgiu.

Natūralesnis pastarąjį teiginį iliustruojantis pavyzdys yra (3). Figūra (*geležinkelis*) liečia foną (*Lietuvos žemė*⁵⁰), tiksliau, yra stipriai sukibusi su fonu. Taigi patvirtina sąsają tarp figūros statiškumo ir jos santykio su fonu.

(2), (4) ir (5) pavyzdžius (*per Lietuvą praužęs uraganas; potyvnio bangą per Varšusą praslydo; orlaivių tranzitas per Lietuvos erdvę*) vienija bendras figūros judėjimo semantinis požymis. Šiuose atvejuose figūros judėjimas reiškiamas tais veiksmažodžiais (arba veiksmažodžių formomis), kurios nurodo intensyvų judėjimą. Tad figūros pozicija ne statinė, bet dinaminė fono atžvilgiu.

Kaip ir statinių prielinksninių konstrukcijų atveju, (2), (4) ir (5) pavyzdžių erdvinės scenos negalimos tiesiogiai stebėti ir vertinti *čia* ir *dabar*. Todėl šių erdvinių scenų neapibendrina realus situacijos stebėjimas.

(5) pavyzdyje leksemos *tranzitas* reikšmė yra judėjimą reiškiantis daiktavardis. Jo leksinė apibrėžtis – *gabenimas be pakrovimo; važiavimas be persėdimo*⁵¹. Veiksmų pavadinimai

⁵⁰ LKŽe – paviršius, kuriuo vaikščiojame, ant kurio stovime.

⁵¹ Pagal LKŽe.

*gabėnimas*⁵² ir *važiavimas*⁵³ nurodo, kad judėjimas turi tikslą, nes *gabenti*⁵⁴ arba *važiuoti* galima iš taško A į tašką B. Tad brėžiama figūros trajektorija. Šis pavyzdys vėl iliustruoja, kad ne tik prielinksnio reikšmė varbi bendrai erdvinės scenos reikšmei.

(2) ir (4) pavyzdžiuose judėjimą žyminčių veiksmažodžių reikšmės nenurodo aiškios trajektorinės judėjimo galimybės. Šie veiksmažodžiai reiškia tokį veiksmą, kuris nebūtinai gali vykti viena kryptimi. Tačiau prielinksnio *per* reikšmė apibrėžia erdvinės scenos trajektoriją *nuo–iki*.

(2) atvejo veiksmažodis *ūžti*⁵⁵ turi su judėjimu susijusią reikšmę – *burzgiant važiuoti, skristi*. Kitos jo reikšmės – ne judėjimo, tačiau visos turi ryšį su garso konceptu. Remiantis pasaulio pažinimu, leksema *uraganas*⁵⁶ taip pat susijusi su garso konceptu. Todėl figūros ir figūros judėjimo reikšmės turi semantinių atitikimų. Erdvinė scena yra prototipinis fizinis figūros judėjimas.

(4) pavyzdyje veiksmažodis *praslysti*⁵⁷ žymi fizinį judėjimą, tačiau leksinės reikšmės nurodo ir trajektoriją (*praeiti, praslįsti*). Taigi figūros kryptingumą erdvėje specifikuoja ir prielinksnio *per* reikšmė, ir veiksmažodžio (reikšmės sąveikauja).

Reikia apibendrinti figūros judėjimą pirmiausia išskiriant erdvinės scenos raiškos savybes. Figūros judėjimo raiška gali būti:

1. fizinio judėjimo reikšmę turintys veiksmažodžiai (*keliauti, skirsti, važiuoti, praslysti, ūžti*);
2. fizinį veiksmą reiškiantys daiktavardžiai (*tranzitas, srydis, kelionė*);

Taip pat figūros judėjimo atvejus galima sugrupuoti pagal trajektoriją: a) veiksmažodžiai arba daiktavardžiai semantiškai nurodo *nuo–iki* trajektoriją; b) veiksmažodžiai arba daiktavardžiai semantiškai nenurodo *nuo–iki* trajektorijos, ji reiškiamą tik prielinksniu *per*. Kaip minėta, veiksmažodžio semantika svarbi erdvinei scenai interpretuoti. Ji gali pakeisti ir erdvinės scenos kryptingumą (*driekiasi* atveju).

Statinės ir dinaminės figūros pozicijos atvejai šiame darbe laikytini prototipiniais (įtraukiant ir metaforinius pasakymus). Jiems būdingos fono savybės: a) erdviškumas (erdvės plačios, neaprepiamos); b) erdvės neapibrėžtumas, turint omenį fizinį apibrėžtumą (griežtas fizinės ribas, pavyzdžiui, sienas, rėmus); c) amorfiškumas, nes fonas yra arba erdvė (plačiąja prasme *oras*⁵⁸), arba medžiaga.

Pateikiant griežtus fizinius fono apibendrinimus, kurie padeda aprašyti erdvinę sceną, teigtina, remiantis kontekstu, kad visuose atvejuose fonas – administraciškai apibrėžtas.

⁵² LKŽe, *gabenti* – vežti, nešti į kurią nors vietą.

⁵³ LKŽe, *važiuoti* – judėti sausuma iš vietos į vietą susisiekiimo priemone.

⁵⁴ LKŽe – vežti, nešti į kurią nors vietą.

⁵⁵ LKŽe – skleisti pratisą žemą garsą; išti, šniokšti, šlamėti; *burzgiant važiuoti, skirsti*.

⁵⁶ LKŽe – labai smarkus vėjas, viesulas.

⁵⁷ LKŽe – nepastebimai praeiti, prasmukti; nepastebėtam praslįsti, pasirodyti.

⁵⁸ LKŽe – dujos, supančios žemę; atmosfera.

Administracinės ribos svarbios šiose erdvinėse scenose, nes nurodo fono ribas, apibrėžtumą, kuris yra trajektorijos *nuo–iki* sąlyga. Nežiniant, kad leksemomis *Lietuva, Ukraina, Varšuva* žymimi administraciniai vienetai, fono būtų be ribų. Šis atvejis susijęs su ribų konceptu, tad ne vien fizinės ribos svarbios.

(5) pavyzdyje prie administracinį vienetą reiškiančios leksemos *Lietuva* pridedama kita leksema *erdvė* – fiziškai neapibrėžtas fonas. Tačiau sintaksinėje konstrukcijoje *per Lietuvos erdvę* foną nurodo administracinį vienetą žymintis šalies pavadinimas.

Šiam tipui iš dalies galėtų priklausyti (7) ir (8) atvejai (*per šitą gražų kraštą; per Primorsko uostą*). Fonas čia taip pat fiziškai neribojama erdvė, tačiau ne administracinis vienetas. Ši erdvė nėra tokia didelė, plati, tačiau sukonkretintia – (7) pavyzdyje fonas yra konkretus *šitas gražus kraštas*.

(8) atvejuje *uostas*⁵⁹, remiantis fininiais jo duomenimis, nėra kraštovaizdis, administracinis vienetas ar plačiąja prasme erdvė. Tačiau erdvinėje scenoje jo ribų fiziškumas (kaip trimačio objekto) nepabrėžiamas, todėl jis funkcionuoja kaip sukonkretinta erdvė. Taigi šiuose atvejuose fono pasirinkimas laisvas, tačiau vis tiek galioja sąlyga – fonas turi turėti ribas, nebūtinai fizines.

Figūros savybės susijusios su figūros judėjimo arba būsenos semantika. Jeigu yra statinė erdvinių elementų pozicija vienas kito atžvilgiu, figūra yra savarankiškai judėti negalintis objektas⁶⁰. Ir atvirkščiai – figūros dinaminė pozicija (judėjimas) nurodo tokią figūrą, kuri inicijuoja veiksmą. Pastarasis teiginys taikomas (2), (4), (5) ir (7) dinaminės figūros pozicijos pavyzdžiams.

(8) pavyzdyje dėl dinamiškumą reiškiančio daiktavardžio savaime judėti negalintis objektas juda, t. y. jam suteikiamos tokios figūros savybės kaip kitose dinamiškumą nurodančiose erdvinėse scenose, kuriose figūra gali savarankiškai judėti. Taigi figūros savybės galutinai neapibrėžia erdvinės scenos (pavyzdžiui, jeigu figūra negali savarankiškai judėti, nereiškia, kad erdvinėje scenoje jos negalima pateikti kaip „galinčios“ judėti).

Verta paminėti, kad statinės figūros pozicijos atveju fizinis erdvinių elementų santykis yra intensyvus. Figūra tvirtai sukibusi su fonu – geležinkelis pritvirtintas prie žemės (3). O *per Moldovą* besidriekantis regionas – figūra – sutampa su fonu (Moldova) (1), tačiau erdvinėje scenoje pateikiami kaip du atskiri objektai (būtina atskirti figūrą ir foną). Statiškumas susijęs su pasyvia figūros pozicija, todėl aišku, kodėl sąlytis su fonu galimas ar net turi būti. Tačiau ir figūros judėjimą žyminčiose erdvinėse scenose fizinis sąlytis su fonu, nors ir ne toks intensyvus, yra dalinis sukibimas (žr. (2) ir (4) pavyzdžius, *per Lietuvą praužęs uraganas, potvynio banga praslydo per Varšuvą*).

⁵⁹ LKŽe – jūros ar upės pakrastyje įrengta vieta laivams stovėti ir remontuoti; vieta kroviniams į laivus pakrauti ar iškrauti.

⁶⁰ Nepasitaikė tokių atvejų, kuriuose savaime judėti negalinti figūra būtų judinama išorinių veiksmy.

Apibendrinant šį prototipinį tipą, galima išskirti tokius bendrus jo bruožus:

- a) figūros pozicija fono atžilgiu – statiška arba dinamiška;
- b) figūra gali būti galintis arba negalintis judėti objektas, ir tai susijęs su veiksmožodžio semantika;
- c) fonas – sukonkretinta erdvė, tačiau fizinės ribos nebūtinios;
- d) figūros trajektoriją *nuo–iki* dažniausiai apibrėžiama prielinksnio *per* reikšme, tačiau ir veiksmožodžių semantika gali bet iš dalies nurodyti tokią trajektoriją.

Apibendrinus ir išskyrus šiuos prototipiniais laikytinus atvejus, galima trumpai dar kartą apžvelgti jų semantinius bruožus ir LKŽe pateikiamą pirmąją *per* reikšmę. Ji nurodo, kad *daiktu išsidėstymas ar judėjimo linija eina koku nors plotu, paviršiumi*. Šis apibrėžimas apibūdina trajektoriją *nuo–iki*, figūros judėjimą tik fono paviršiumi, tačiau nepabrėžiamas galimas intensyvus sąlytis su fonu, erdvinės scenos elementų sukibimas (žr. (6) pavyzdį, *per Atlanto vandenyną nuteistas kabelis*). Svarbu, kad ir leksinė reikšmė nurodo erdvės ribas – *koku nors plotu*.

Toliau pateikiamuose atvejuose fonas turi visai kitokias fizines savybes.

(9) Gelbėtojai laipiodami per nuolaužas neštuvais nešė sužeistuosius.

(10) <...> plaukiama ne senu prikrautu keltu, o naujais, per bangas šokinėjančiais kateriais.

(11) <...> moters sugyventinis E.Kižauskas pasislėpė palėpėje, o po to šoko per langą, bet pateko policininkams tiesiai į rankas.

Visuose trijuose pavyzdžiuose fonas nėra fiziškai neapibrėžta plati erdvė arba, apibendrinant, kraštovaizdis (paminėtina, kad daugeliu atvejų tai administraciniai vienetai). (9) ir (11) atvejuose fonas yra trimatis, riežtus fizinės ribas turintis objektas, nelaikytinas erdve kaip tokia. Tačiau tiek (9), tiek (11) pavyzdžiuose tai nėra talpa, tiesiog mažos apimties ir, pabrėžtina, kietos medžiagos trimačiai objektai. Tai, kad jų masė yra kietas pavidalas nurodo fono nepraeinamumą arba nepraleidžiamumą (figūra negali kirsti fono). Vadinasi, figūra juda tik fono paviršiumi (arba visai neliečia fono), tačiau nėra galimybės judėti per foną arba pačiame fone (kaip talpoje).

Tai, kad (9) ir (11) pavyzdžių fonas yra mažos erdvinės apimties, figūros judėjimas⁶¹ yra trumpas. Fonas funkcionuoja kaip smulkūs (palyginti su pirmuoju tipu) trimačiai objektai, kuriuos galima pavadinti *daiktais*⁶². Bendros fizinės savybės, išskirtos peržvelgus turimus atvejus, yra: a) masė – kietas pavidalas; b) masė – medžiaga, t. y. ne kietas pavidalas arba skystis; c) ne tokių didelių fizinių matmenų fizinis objektas (palyginti su kraštovaizdžiais ar administraciniais vienetais). Tad dėl fizinių fono matmenų fonas pabrėžiamas ne kaip erdvė, bet kaip objektas.

⁶¹ Statiškumą žyminčios figūros kelio raiškos turimuose pavyzdžiuose nepasitaikė, tačiau neatmetama ir tokia galimybė. Vis dėlto remiamasi tik turimais atvejais.

⁶² LKŽe – kiekvienas materialinis tikrovės objektas.

Kitas svarbus šių atvejų aspektas – figūra neliečia fono. Jo trajektorija yra *aukščiau fono*. Todėl dėl papildomos trajektorijos ir erdvinės scenos elementų savybių pasikeičia prielinksnio *per* reikšmė. Ją galima apibendrinti leksine reikšme *judėjimas aukščiau ko kelių nurodant*.

(10) atvejuje fonas yra skystis. Tačiau *banga*⁶³ – formą įgavęs skystis. Forma nurodo fizinių ribų buvimą. Banga kaip trimatis objektas nepasižymi erdviškumu, todėl šį pavyzdys gretinamas su (9) ir (11). Šiuose pavyzdžiuose nėra fizinis figūros ir fono santykis, nes figūra fono neliečia. Tačiau skysčio atveju galima manyti, kad figūra kontaktuoja su fonu. Tačiau dėl veiksmažodžio *šokinėti* semantikos aišku, kad kontaktas nepabrėžiamas.

Visus tris pavyzdžius sieja bendras semantinis panašumas. Leksimos *šokti*⁶⁴, *šokinėti* ir *laiptoti*⁶⁵ reiškia staigų veiksmą. Kaip jau minėta, figūros ir fono fizinio sąlyčio nėra. Todėl figūra fono neliečia, o staigiai juda iš vienos fono pusės į kitą. Nors veiksmažodžiai *šokinėti* ir *laiptoti* žymi tęstinį judėjimą, šiuose atvejuose figūros judėjimas tam tikrame plote nesitęsia. Vis dėlto trajektorija *nuo–iki* yra išlaikoma, nes svarbios figūros judėjimo ribos. Taigi dėl trajektorijos, fono savybių, figūros judėjimo semantikos keičiasi prielinksnio *per* reikšmė. Pakeitus bent vieną sąlygą, abejotina, ar ši prielinksnio reikšmė išliktų.

Apibendrinant šį prototipinį atvejį pabrėžiamos skiriamosios savybės:

1. figūros judėjimo trajektorija yra *nuo–iki*;
2. figūra juda mažoje apibrėžtoje erdvėje ir erdvinės scenos elementų santykis (fizinis sąlytis) nepabrėžiamas⁶⁶;
3. dėl fono savybių, kurios išskiriamos kaip mažo ploto figūros judėjimo paviršius, figūros judėjimo tikslas yra vieta, kurią galima pasiekti perėjus foną;
4. Fonas – palyginti mažas kietas trimatis objektas (daiktas) arba medžiaga, tačiau kiekvienas fonui būdinga plokštuma ir mažas figūros judėjimo plotas (figūra pereina itin mažą fono plotą).

Galima skirti kitus atvejus, nurodančius ne tokią didelę erdvę, kaip kad kraštovaizdžiai ar administraciniai vienetai.

(12) Vien nuo minties, kad viešojoje vietoje užsiiminėji Kama Sutra, tau **per kūną perbėga šiurpuliukai**.

(13) <...> **šeimos**, vedinos savo gyvuliais, vakar iš namų **per tiltą patraukė** į kitame ištvinusios Minijos krante aukštesnėje vietoje esančius <...>

⁶³ LKŽe – vėjo, laivo ar kito ko sukeltas slenkantis vandens kauburys, vilnis.

⁶⁴ LKŽe – daryti šuolį.

⁶⁵ LKŽe, lipti – žengti, kopti (aukštyn, į ką, per ką, žemyn).

⁶⁶ Teiginys pateikiamas apibendrinus pavyzdžius, iš kurių daugelis turi tokias erdvinias scenas, kurios nurodo fizinio santykio (arba fizinio sąlyčio) nebuvimą tarp erdvinės scenos elementų. Tačiau tokia galimybė neatmetama, ypač dėl to, kad yra pavyzdžių (pvz., *vanduo liejosi per kraštus*), rodančių, kad figūros ir fono santykis kaip fizinis sąlytis vis tik galimas. Tačiau parinkti pavyzdžiai apibendrina dažniausiai pasitaikiusius atvejus.

Šie atvejai skiriasi nuo ką tik aptartų (9), (10) ir (11) pavyzdžių tuo, kad fono paviršius nėra mažo ploto. (12) ir (13) atvejams būdinga: a) figūros judėjimo trajektorija yra *nuo–iki*; b) figūros ir fono santykis – fizinis sąlytis (*eina per tiltą, bėga per kūną*); c) fonas yra kieto pavidalo trimatis objektas, plačiąja prasme *daiktas*; d) dėl fono fizinių savybių figūros judėjimas apribotas, nelaisvas (kaip kad plačioje erdvėje); e) fonas – ne tik pereinama vieta, nes figūros judėjimas fono paviršiumi taip pat pabrėžiamas (dėl to, kad fono paviršius turi didesnę plotį negu (9), (10) ir (11) pavyzdžiuose).

Toliau pateikti pavyzdžiai susiję su intensyviu erdvinės scenos elementų fiziniu sąlyčiu.

(14) Kai žirniai suvirs, pertrinti per sietą, sumaišius su puse šaukštomiltų ir užvirinti.

(15) <...> kad cheminės medžiagos patenka į organizmą kvėpuojant, su maistu ir per odą.

(14) pavyzdys – reali erdvinė scena. Šio atvejo fonas yra trimatis kietas objektas (*daiktas*), tačiau figūra (*žirniai*⁶⁷) yra plačiąja reikšme *medžiaga*. Taigi erdvinės scenos elementų fizinės savybės skiriasi. Figūra yra tokių fizinių savybių medžiaga, kuri gali kisti, t. y. kintanti, netvirta. Fonas – atvirkščiai, yra kietas, lengvai nekintantis, pastovus fizinis pavidalas, šiuo konkrečiu atveju turintis plyšelius. Tad fono ir figūros erdvinį santykį lemia jų fiziniai duomenys (ir ne tik sukongretinti, bet ir individualūs, pvz., sieto plyšeliai).

(15) pavyzdys taip pat iliustruoja figūros ir fono erdvinį santykį, nulemtą jų fizinių savybių. Šis pavyzdys reikalingas norint labiau iliustruoti erdvinio elementų fiziškumo svarbą. Čia figūra yra cheminės medžiagos, apibendrinant, tiesiog medžiaga, kintantis pavidalas. Fonas yra oda – žmogaus kūno dalis, palyginti kietas fizinis pavidalas, tačiau šio erdvinio objekto vidiniai dariniai (odos sandara, ląstelės, epidermis ir kt.), taip pat odos storis yra fizinės sąlygos, leidžiančios figūrai kaip medžiagai judėti kiaurai fonu. Taigi būtina išskirti erdvinės scenos požymį – *figūra kerta foną*.

Toliau nurodyti pavyzdžiai taip pat nurodo vieną bendrą fono savybę.

(16) Tenka eiti kryžiaus kelius per knygynus, tarp Mao Zedungo, Markso, Engelso, Lenino, Stalino, Den Siaopino <...>.

(17) Išlindau kaip kurapka iš slėptuvės. Per rugius per rugius ir į raistelį.

(18) A, ką jis galvojo, Jurgis, eidamas per sniegą, tą dieną, pasinėręs savy <...>.

Pirmieji du atvejai išskirtini dėl fono savybių, verta juos aptarti atskirai.

(16) ir (17) pavyzdžiuose prielienksninių konstrukcijų fonas turi vieną skiriamąją ypatybę – objektų skaičių. Visuose anksčiau aptartuose pavyzdžiuose (nuo pat pradžios) figūros pozicija susijusi su vienu objektu. Tačiau objektų gausa nurodo kitokią figūros poziciją erdvinėje scenoje.

(16) pavyzdyje vienas svarbiausių prielinksnio *per* požymių – trajektorija *nuo–iki* – nesikeičia, tačiau erdvinės scenos reikšmė pasikeitė. Būtų galima teigti, kad figūra juda fono

⁶⁷ LKŽe – kultūrinis ankštinių šeimos augalas.

paviršiumi, kuris yra daugiau negu vienas objektas – iš esmės erdvinės scenos modelis nepakinta, figūros pozicija yra *ant fono*. Tačiau fono savybė pakeitė figūros judėjimo būdą. Trajektorja *nuo–iki* išlaikoma, tačiau figūra juda nuo vieno objekto prie kito.

(17) pavyzdyje fonas taip pat yra daugiau negu vienas objektas, tačiau figūros judėjimo būdas nėra toks, kaip (16) atvejuje, t. y. figūra nejuda nuo vieno objekto prie kito. Šis pavyzdys pabrėžia figūros judėjimą fone, taigi erdvinių elementų fizinis sąlytis galimas. (17) pavyzdys nuo (16) skiriasi fono ypatybėmis.

(16) atvejuje fonas yra nemažas, kietas trimatis objektas, turintis aiškias fizines ribas ir laikytinas *talpa*. (17) pavyzdžio erdvinėje konstrukcijoje fonas taip pat yra sudarytas iš daugiau negu vieno objekto, bet šie objektai yra smulkūs, galima numanyti, kad mažesni už pačią figūrą. Tai yra smulkių objektų sanaupa, todėl figūros judėjimas atskirai prie kiekvieno objekto nėra fiziškai galimas. Taigi toks judėjimas laikytinas figūros judėjimo *fone*.

(18) pavyzdys yra panašus į (17). (18) atvejuje figūra nėra objektų sanaupa, o tiesiog vienas objektas, kuris yra medžiaga (sniegas). Figūrai judant per medžiagą yra pasipriešinimas, nes figūra nejuda fono paviršiuje. Tokia pati situacija yra ir (17) pavyzdyje. Figūra nejuda fono paviršiumi, yra apgaubiamas fono, taip pat erdvinių elementų santykis yra pasipriešinimas vienas kito atžvilgiu, trintis. Įdomu, kad (17) pavyzdyje fonas kaip mulkių objektų sanaupa sukuria panašias sąlygas erdvinėje scenoje kaip ir (18) pavyzdyje medžiaga *sniegas*. Yra panašumų, nes smulkių objektų sanaupa turi medžiagos savybių. Taigi fiziniai objektų panašumai sudaro sąlygas erdvinės scenos reikšmei.

10.2. Per atvejis: laikas

10 lentelė. Prielinksnio per santykis su laiko funkcijomis

	<i>pozicinė funkcija</i>	<i>trukmės funkcija</i>	<i>dažnumo funkcija</i>
	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Prototipiniai atvejai</i> • <i>Prielinksninės konstrukcijos funkcija gana aiški, tačiau daugelis atvejų yra tarpiniai variantai su trukmės funkcija</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Prototipiniai atvejai</i> • <i>Prielinksninės konstrukcijos funkcija gana aiški, tačiau daugelis atvejų yra tarpiniai variantai su pozicine funkcija</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Prototipiniai atvejai</i> • <i>Prielinksninės konstrukcijos funkcija gana aiški, tarpinių variantų su kitomis funkcijomis neįžvelgta</i>
Referencinis taškas	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Apibendrintas įvykis (potvynis,</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Apibendrintas įvykis (potvynis,</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Gana griežtai apibrėžtas laikas,</i>

	<i>bėgimas</i>) <ul style="list-style-type: none"> • Tam tikra laiko trukmė, gana griežtai apibrėžtos trukmės (pamoka, adventas, velykos) • Itin tiksliai laiko nuoroda, t. y. data 	<i>bėgimas</i>) <ul style="list-style-type: none"> • Tam tikra laiko trukmė, gana griežtai apibrėžtos trukmės (pamoka, adventas, velykos) • Itin tiksliai laiko nuoroda, t. y. data 	<i>nurodantis laiko trukmę</i>
<i>Orientacinis laikas</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Atliktinį veiksmažyminti orientacinio laiko raiška • Neatliktinį veiksmažyminti orientacinio laiko raiška 	<ul style="list-style-type: none"> • Atliktinį veiksmažyminti orientacinio laiko raiška • Neatliktinį veiksmažyminti orientacinio laiko raiška 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Pasitaikė tik neatliktinį veiksmažyminti orientacinio laiko raiška</i>

Daugelis *per* prielinksnių konstrukcijų nurodo pozicinę laiko funkciją. Tačiau pastebėtina, kad tarpinių variantų pasitaikė dar daugiau – daugelis pozicinę laiko funkciją turinčių pavyzdžių turi ir trukmės funkciją. Galima pradėti nuo toliau pateiktų atvejų.

- (19) **Per pabėgimą** žuvo vienas kalinys ir buvo nužudyti du prižiūrėtojai.
- (20) **Per lietuvių kalbos pamoką** skaitėme apie mėlynus kalnus.
- (21) Pamaryje **per potvynį** namai **paliekami** tik išskirtiniais atvejais.
- (22) Tarkime, Ajovos valstijoje **per pirminius rinkimus** laimėjo M. Huckabee, nors savo kampanijai jis išleido <...>.
- (23) Daugelis anuometinių vaikų, kurie nuoširdžiai ryždavosi **per gavėnią** **nevalgyti** saldinių arba nežiūrėti televizoriaus per adventą <...>.

Verta pradėti nuo visų pavydžių referencinio taško aptarimo.

Pirmame pavyzdyje (19) referencinis taškas yra daiktavardžiu reiškiamas veiksmo abstraktas *bėgimas*⁶⁸. Daiktavardis yra darybiškai susijęs su intensyvų judėjimą reiškiančiu veiksmažodžiu (*bėgti*). Todėl šis veiksmažodžio abstraktas (*bėgimas*) reiškia iššęstinį (tęstinumą

⁶⁸ LKŽE, bėgti – greitais žingsniais, šuoliais judėti kuria nors kryptimi, lėkti.

nurodanti) veiksmą. Taigi referencinio taško semantinka nurodo tęstinį, su trukme susijusį veiksmą.

(21) pavyzdyje referencinis taškas yra *pamoka*. Šį referencinį tašką laiko intervale galima apibendrinti kaip apibrėžtą įvykį, nurodanti visuotinai priimtą laiko trukmę. Ir šis pavyzdys iliustruoja teiginį, kad referencinis taškas pateikia su laiko nuorodą.

Referencinis taškas (22) pavyzdyje yra *potvynis*⁶⁹ – apibendrintas įvykis. Tačiau leksema ši leksema savo reikšme nesusijusi su laiko konceptu – nepateikia laiko nuorodos. Laikotarpis žymimas prielinksnine konstrukcija, t. y. prielinksniu *per* apibrėžiama potvynio pabaiga ir pradžia. Taigi yra linijinė laiko seka.

(23) pavyzdyje referencinis taškas yra įvykis (*rinkimai*⁷⁰), kurio reikšmė susijusi laiko konceptu, tiksliau, su trukmės reikšme. Kaip ir (20) atvejuje, daiktavardžiu reiškiamas abstraktas yra darybiškai susijęs su judėjimo veiksmožodžiu *rinkti*.

(24) pavyzdyje leksemos *gavėnia* ir *adventas* nurodo taip pat visuotinai apibrėžtą laiko tarpą. Šis pavyzdys susijęs su laiko trukme.

Apibendrinant aptartuosius pavyzdžius, išskirtini tokie jų požymiai:

1. referencinis taškas yra leksema, semantiškai nesusijusi su laiko konceptu (*potvynis*);
2. referencinis taškas yra leksema, semantiškai sietina su laiko konceptu, bet nesusijusi su veiksmu (*gavėnia, adventas*);
3. referencinis taškas yra leksema, darybiškai susijusi su veiksmožodžiu, todėl semantiškai sietina su laiko konceptu (*pabėgimas, rinkimai*).

Pirmasis požymis būdingas tik pozicinei funkcijai, nes nėra semantinės sąsajos su laiko nuorodomis. Prielinksnine konstrukcija nurodomas tik laiko intervalas – įvykio pradžio ir pabaiga. Tačiau tokių pavyzdžių tyrime pasitaikė mažai. Antrasis ir trečiasis požymiai apibūdina daugiau negu vieną funkciją erdvinėje scenoje: pozicinę ir trukmės funkcijas. Taip pat pabrėžtina, kad orientacinio laiko vaidmuo prielinksninių konstrukcijų su *per* interpretacijai yra itin svarbus.

Vien referencinio taško požymių laiko funkcijai nurodyti neužtenka, reikalingas ir orientacinis laikas. (19) pavyzdyje jis reiškiamas rezultata nurodančiu veiksmožodžiu (*žuvo*) – atliktiniu veiksmu. Todėl prielinksninėje konstrukcijoje iškeliamą pozicinę laiko funkciją, t. y. laiko tarpą, kada žuvo pabėgėlis, o trukmė nepabrėžiama. Toks pats atvejis matomas (22) pavyzdyje, nes leksema *laimėjo* reiškia atliktinį veiksmą, tad laiko tęstinumo (arba trukmės) funkcija nedominuoja.

(20) pavyzdžio tiek orientacinis veiksmas (*skaityti*⁷¹), tiek referencinis taškas (*pamoka*) turi ryšį su trukmės konceptu, todėl galimos ir pozicinė, ir laiko trukmės funkcijos (jų vaidmuo šioje prielinksninėje konstrukcijoje yra lygiavertiškas).

⁶⁹ LKŽE – vandens patvinimas, užplūdis,

⁷⁰ LKŽE, rinkti – imti po kiek ir dėti į vieną vietą.

⁷¹ LKŽE – suvokti raštą; reikšti raštą žodžiais.

(21) atvejis kiek keblesnis. Čia orientacinis laikas reiškiamas tokia veiksmažodžio forma, reiškiančia neatliktą (*palieka*) veiksmą, tačiau veiksmažodžio bendraties *palikti* semantika nesusijusi su tęstiniu laiku. Todėl galimi du variantai: 1. prielinksninėje konstrukcijoje svarbu pabrėžti ne veiksmo tęstinumą, o patį veiksmo faktą: kai yra potvynis, žmonės palieka namus; 2. dėl neatliktinio veiksmo reikšmės prielinksninė konstrukcija taip pat turi trukmės funkciją.

(24) pavyzdyje veiksmažodžiai *valgyti* ir *žiūrėti* yra neatliktiniai, bet situacija apibendrinta. Reikia žinoti, kada būtent žmonės negali valgyti saldainių ir žiūrėti televizoriaus, o ne kiek laiko. Tačiau kategoriškai neteigiama, kad šiame pavyzdyje trukmės funkcija neišvelgtina. Lekšemos *gavėnia* ir *adventas* yra susiję su trukme (šie įvykiai apibrėžti laiko intervale), todėl pavyzdžio nereikia atsieti nuo trukmės funkcijos.

Apibendrinant prototipiniais laikytinus atvejus galima teigti, kad pozicinės ir trukmės funkcijos yra susipynę prielinksninėse konstrukcijose su *per* dėl referencinio taško ir orientacinio laiko reikšmių. Todėl griežtas apibendrinimas nereikalingas, nors galima pateikti kelias išvalgas (žr. toliau).

1. Tik pozicinė laiko funkcija būdinga tiems atvejams, kuriuose nei referencinis taškas, nei orientacinis laikas semantiškai nėra susiję su laiko trukme.
2. Tais atvejais, kai prielinksninėje konstrukcijoje referencinis taškas arba (ir) orientacinis laikas turi semantinę sąsają su laiko trukme, yra abi funkcijos (nors jų pozicija gali būti nelygiavertė).

Taigi dauguma pozicinę funkciją nurodančių pavyzdžių yra tarpiniai variantai, nes prielinksninėse konstrukcijose susipynę orientacinio veiksmo ir referencinio taško reikšmės. Viena funkcija gali būti ryškesnė už kitą, tačiau tikslioms interpretacijoms pateikti reikalinga kuo platesnio konteksto analizė. Verta detaliau aptarti ir toliau pateiktus pavyzdžius.

- (24) **Per pirmąjį pusmetį** Latvijoje užregistruotas 481 narkomanų padarytas nusikaltimas.
- (25) **Per tris mėnesius** parengti pirmieji kvalifikuoti specialistai.
- (26) Neaukštą verbą *Olia* sakė surišanti per pusvalandį, aukštai kiliminei prireikia keleto dienų.

(24), (25) ir (26) atvejuose referencinio taško raiškos semantika aiškiai susijusi laiko konceptu, nes tai yra laiko nuoroda (*pusmetis*, *trys mėnesiai*, *pusvalandis*). Todėl laiko funkcijoms prielinksninėse konstrukcijose išvelgti reikalingas orientacinis laikas.

(24) pavyzdyje orientacinis laikas yra veiksmažodžio forma, nurodanti atliktinį laiką. Šiame pavyzdyje referencinis taškas yra ilgą trukmę reiškianti laiko nuoroda, todėl orientacinis laikas siejamas su laiko intervalu ir pozicine funkcija. Išvelgtina ir laiko trukmė.

(25) atvejuje dėl orientacinio laiko reikšmės (veiksmažodis *parengti*⁷² semantiškai susijęs su veiksmo tęstinumu) labiau pabrėžtina trukmės funkcija.

(26) pavyzdyje pozicinė funkcija neryški, nes referencijos taškas nurodo trumpą laiko atkarpą, o orientacinio laiko semantika nurodo tęstinį veiksmą. Taigi tais atvejais, kai referencinio laiko raiškos semantika aiškiai susijusi su laiko konceptu, būtina atkreipti dėmesį į: a) laiko nuorodos trukmę ir į; b) orientacinio laiko raiškos semantiką.

Toliau pateiktuose pavyzdžiuose yra dažnumo funkcija.

(27) Tiesa, būtinybė tai daryti mažta: šiemet į kaimą kartą **per savaitę** atvažiuoja autoparduotuvė.

(28) Ten ekipos nariai buvo ir maitinami tris kartus **per dieną**.

Papildomos leksemos *kartą*, *tris kartus* nurodo pasikartojantį veiksmą, todėl sintaksinės konstrukcijos *per savaitę*, *per dieną*, *per mėnesį* savaime nėra baigtinės, atlieka pasikartojimo (dažnumo) funkciją. Referencinis taškas yra ne tik po prielinksnio *per* einanti leksema *mėnesį*, *dieną*, bet ir prieš visą prielinksninę konstrukciją esantis žodis, semantiškai susijęs su dažnumu (leksema *kartas*⁷³).

(27) pavyzdyje nurodomas vienas pasikartojimas, (28) – trys pasikartojimai viename intervale. Abiejuose pavyzdžiuose kaip papildomos funkcijos galimos ir trukmės, ir pozicinė funkcijos.

10.3. Per atvejais: erdvės ir laiko apibendrinimas

3 pav. Erdvinių ir laiko konstrukcijų apibendrinimas bei atitikimas

	<i>Erdvė</i>	<i>Laikas</i>	<i>Atitikimas</i>
Ryškis	<p><i>Prototipiniais atvejais erdvė yra masyvi, fizinė ir geometriškai apibrėžta. Fonas turi būti masyvesnis už figūrą arba sutapti.</i></p> <p><i>Neprototipiniais atvejais fonas taip pat yra masyvus, nes tai yra objektų sandauga.</i></p>	<p><i>Prototipiniais atvejais referencinis taškas gali būti gana įvairus: apibendrintas įvykis, laiko trukmė ir kt.</i></p> <p><i>Neprototipiniai atvejai neišskirti.</i></p>	<i>Yra titikimas</i>

⁷² LKŽE – paruošti, suruošti kur vykti.

⁷³ LKŽE – vienas tarp kitų atvejais, sykis.

Dimensiškumas	<i>Prototipiniais atvejais akcentuojamas vienakryptis judėjimas ir dimensiniai parametrai – transversalė.</i> <i>Neprototipiniais atvejais neakcentuojami dimensiniais parametrai, nėra tikslio judėjimo trajektorijos.</i>	<i>Prototipiniais atvejais interpretuotina linijinė laiko seka arba santykio su ašiniu laiku neturintis laikas.</i> <i>Neprototipiniai atvejai neišskirti.</i>	<i>Yra dalinis atitikimas</i>
Kryptingumas	<i>Prototipiniais atvejais interpretuotinas vienakryptiškumas.</i> <i>Neprototipiniais atvejais interpretuotinas daugiakryptiškumas.</i>	<i>Prototipiniais atvejais gali būti interpretuojamas vienakryptiškumas arba laiko krypties nebuvimas.</i> <i>Neprototipiniai atvejai neišskirti.</i>	<i>Yra dalinis atitikimas</i>

Ryškis. Prielinksnio *per* atveju erdvės masė įvairi: fiziškai pastovus pavidalas (kieta medžiaga), nepastovus pavidalas (skystis) ir amorfinis kūnas (dujos) arba jokių fizinių matmenų neturinti erdvė. Priskiriant šiam prielinksniui tipus ir atsižvelgiant į foną, matyti, kad prielinksnio reikšmės priklauso nuo fono fizinių savybių. Pavyzdžiui, jeigu erdvė yra fiziškai nepastovus pavidalas, figūra gali *kirsti* foną, nes jos pozicija arba judėjimas fono atžigliu nėra apribotas tik *nuo–iki* trajektorija (palyginti *per Lietuvą* ir *per sniegą*).

Svarbus ir erdvės ribotumo faktorius. Dėl erdvės fizinių savybių erdvė apribota arba neapribota, o tai daro įtaką figūros pozicijai ar judėjimo trajektorai. Pavyzdžiui, sintagmoje *Jurgis, eidamas per sniegą*, dėl fono fizinių savybių ir neaiškių fizinių ribų trajektorija *nuo–iki* neryški. Svarbi figūros lokacija fone, figūros ir fono sąlytis. Vis dėlto erdvinei scenai itin reikalinga figūros judėjimo arba pozicijos semantika. Todėl erdvės masiškumas tik vienas iš faktorių, leidžiančių pateikti prielinksninės konstrukcijos reikšmę.

Erdvės masiškumas, kalbant apie laiką, gretintinas su situacijos veiksmu. Veiksmo statiškumas, dinamiškumas ir papildomos reikšmės daro įtaką laiko kodavimui kalboje. Laiką

žyminčių prielinksninių konstrukcijų referencijos taškas nėra griežtai apibrėžtas. Tai gali būti: a) įvykis (*potvynis*); b) veiksmazdodžio abstraktu apibendrintas įvykis (*rinkimai, pabėgimas*); c) apibendrintas laiko tarpas (*Velykos, adventas, gavėnia*); d) aiškia laiko nuorodą turinti leksema (*trys mėnesiai, savaitė, para*).

Būtina paminėti, kad referencinis taškas neturi tiesioginio ryšio su laiko funkcija. Pvz., aiškia laiko nuorodą pabrėžianti laiko leksema nebūtinai nurodys tik pozicinę ar tik trukmės funkciją. Kaip matyti iš pavyzdžių, laiko trukmės ilgis yra įvairus (*per pusmetį, per valandą*) ir tai įtaką laiko funkcijoms. Kitaip tariant, referencinio taško semantika itin svarbi erdvinei scenai.

Vis dėlto tokioms laiko funkcijoms išvelgti, kaip trukmės ar dažnumo, svarbesnis sukonkretintas laikas (laiko nuoroda). Trukmės funkcija aiškesnė, kai prielinksninės konstrukcijos referencinis taškas yra laiko nuorodą turinti leksema. Dažnumo funkcija visai negalima be laiko nuorodą reiškiančios leksemos ir papildomos laiko nuorodos (*kartą per*).

Dimensiškumas. Nors erdvinių konstrukcijų su *per* fonas laikomas trimičiu dėl realių fizinių savybių, iš origo perspektyvos daugeliu atvejų erdvė laikytina dvimate, išskyrus tokius pavyzdžius, kuriuose nėra trajektorijos *nuo–iki* (minėtinas pavyzdys su *driekiasi*). Taigi *per* erdvė yra transversali, nes trajektorija iš origo perspektyvos yra *iš kairės į dešinę* arba iš vieno taško į kitą. Tais atvejais, kai svarbu pabrėžti tik figūros judėjimą fone (*eina per rugius, per sniegą*), dimensinis požymis *transversalė* nėra ryškus.

Prielinksninių konstrukcijų su *per* erdvinės scenos ir dimensiškumo modelius galima laikyti:

- f) prototipiniais atvejais, kai interpretuojama figūros trajektorija *nuo–iki*; yra dimensiniai parametrai – pabrėžiama transversalė;
- g) prototipiniais atvejais, kai dėl fono savybių (mažas figūros judėjimo paviršius) figūros judėjimo tikslas yra vieta, kurią galima pasiekti perėjus foną; yra dimensiniai parametrai (transversalė);
- h) neprototipiniais atvejais, kai pabrėžiamas figūros judėjimas fone ir nėra trajektorijos *nuo–iki*, dimensiniai parametrai (transversalė) nėra svarbūs.

Laiko atveju įmanomos dvi interpretacijos. Remiantis tais pavyzdžiais, kuriuose yra pozicinė funkcija, laikas laikytinas dvimačiu – yra veiksmo pradžios taškas ir tolesnė laiko seka.

Antroji laiko dimensinio ypatybė yra laiko vienmatiškumas, t. y. laikas gali būti ir vienmatis arba kitaip – neturintis krypties. Laikas yra tik veiksmo taškas, bet ne linijinė seka, nes nėra orientacinio laiko santykio su ašiniu laiko konceptu. Sakinyje *Mazuto kainos Roterdamo biržoje ir yra persvarstomos kartą per pusmetį* veiksmo laikas neturi ryšio su jokių kitu konteksto laiku, tik su dažnumo arba pasikartojimo reikšme.

Kryptingumas. Kaip minėta aptariant dimensiškumą, iš origo perspektyvos daugeliu *per* atvejų erdvė yra dvimatė. Tačiau dėl fizinių fono savybių *erdvė* gali būti trimatė arba simetriška, nes

nurodoma *nuo–iki* trajektorija. Vis tik iš origo perspektyvos dažniausiai erdvė nėra trimatė, svarbus vienakryptiškumas. Prielinksnio *per* erdvės kryptingumas (vienakryptiškumas) prielinksninėje konstrukcijoje rodo ryšį su laiku, kuris dažniausiai yra vienakryptis arba linijinė laiko seka.

Kai laiką reiškiančiose prielinksninėse konstrukcijose su *per* matoma pozicinė ir / arba trukmės laiko funkcija, yra nurodytas laiko intervalas, tad laiko kryptingumas yra seka *nuo-iki*. Dažnumą reiškiančiose prielinksninėse konstrukcijose nėra santykio su linijiniu laiko konceptu. Tokiais atvejais laikas neturi krypries.

IŠVADOS

1. Erdvės prielinksnio *per* prototipiniais atvejais išskirtos savybės: galima arba dinaminė, arba statinė figūros pozicija fono atžvilgiu; figūros judėjimo arba būvio trajektorija – tik vienakryptė, nuo vieno taško iki kito; dažniausiai figūra juda fone, yra fizinis figūros ir fono sąlytis; figūra gali būti arba potencialiai galintis, arba negalintis judėti objektas; fonas yra vienas objektas, kraštovaizdis, administracinis vienetas, kietas trimatis objektas, medžiaga arba skystis.
2. Erdvės prielinksnio *per* neprototipiniais atvejais išskirtos savybės: galima tik statinė figūros pozicija fono atžvilgiu; figūros būvio trajektorija – daugiakryptė; figūra juda nuo vieno fono prie kito, bet ne pačiame fone; fonas yra daugiau negu vienas trimatis objektas arba smulkių objektų sanakaupa.
3. Erdvės prielinksnio *po* prototipiniais atvejais išskiriamos savybės: figūra juda fone; figūros judėjimas fone yra daugiakryptis arba vienakryptis; galima figūros statinė pozicija fono atžvilgiu; figūros trajektorija yra vienakryptė arba *žemiau fono*; figūra gal būti arba potencialiai galintis, arba negalintis judėti objektas; figūra mažesnė už foną; figūra yra apgaubiamą fono; fonas yra erdvė neturinti jokių fizinių ribų, trimatis objektas, turintis aiškias fizines ribas; fonas yra vienas objektas.
4. Erdvės prielinksnio *po* neprototipiniais atvejais išskiriamos savybės: figūra juda fone, kai nėra fizinio sąlyčio; figūra yra didesnė už foną; figūra nėra apgaubiamą fono; fonas yra asmuo (arba asmenų) grupė; fonas yra daugiau negu vienas objektas.
5. Laiko prielinksnio *per* išskiriamos laiko funkcijos: pozicinė funkcija aiški, tačiau daugelis atvejų yra tarpiniai atvejau su trukmės funkcija. Dažnumo funkcija tarpinių variantų su kitomis funkcijomis neturi.
6. Laiko prielinksnio *po* išskiriamos laiko funkcijos: yra pozicinė funkcija; trukmės funkcijos galimi tarpiniai variantai su pozicine arba dažnumo funkcijomis; yra dažnumo funkcija.
7. Pagal ryškio parametą yra prielinksnio *per* erdvės ir laiko atitikimas.
8. Prielinksnio *per* dalinis erdvės ir laiko atitikimas yra pagal dimensiškumo ir kryptingumo parametrus.
9. Prielinksnio *po* erdvės ir laiko atitikimas yra pagal ryškio ir dimensiškumo parametrus.
10. Pagal kryptingumo parametą yra prielinksnio *po* erdvės ir laiko dalinis atitikimas.

ŠALTINIAI

1. LKŽe – elektroninė Lietuvių kalbos žodyno versija (www.lkz.lt).
2. DLKT – Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas (<http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>).

LITERATŪRA

1. Brown E. K., Miller J. E. 2013. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. New York: Cambridge University Press.
2. Cánovas, C. P. and Mandler, J. M. 2014. *On defining image schemas*. *Language and Cognition* 0, 1–23.
3. Chomsky Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts: The Massachusetts Institute Of Technology.
4. Cienki, A. 1989. *Spatial Cognition and the Semantics of Prepositions in English, Polish, and Russian (Slavistische Beiträge 237)*. München: O. Sagner.
5. Cruse Alan 2006. *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
6. Cruse D. A. and Croft, W. 2004. *Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press.
7. Engber-Pedersen E. 2015. *Sign Languages of the World: A Comparative Handbook*. Berlin: Boston and Ishira Press.
8. Evans V. 2007, *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
9. Evans V. 2013. *Language and Time: A Cognitive Linguistics Approach*. New York: Cambridge University Press.
10. Fulga A. 2012. *Language and the Perception of Space, Motion and Time*. In *Corcordia Working Papers in Applied Linguistics* (3), Edinburgh: Edinburgh University.
11. Geerearts, D. and Cuykens, H. (eds.) 2010. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press.
12. Haspelmath Martin 1997, *From Space to Time. Temporal Adverbials in the World's Languages*, Lincom Europa: München–Newcastle.
13. Herskovits A. 1985. Semantics and Pragmatics of Locative Expressions. *Cognitive Science* 9, 341–378.
14. Jakaitienė E 1988: *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.
15. Kardelis Vytautas, Kardelytė-Grinevičienė Daiva 2016. Priekin – per erdvę ir laiką. *Lietuvių kalba* (10). Vilnius: Vilniaus universitetas.

16. Klein, W. (2009). How time is encoded. In W. Klein, & P. Li (Eds.), *The expression of time* (pp. 39-82). Berlin: Mouton de Gruyter.
17. Kornai A., Pullum G. K. 1997 *The X-bar Theory of Phrase and Structure*. Nuoroda internete <http://kornai.com/Papers/xbarver.pdf>
18. Lakoff G. and Johnson M. 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and It's Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
19. LDTŽ – Ramonienė M., Brazauskienė J., Burneikaitė N., Daugmaudytė J., Kontutytė E., Pribušauskaitė J. 2012, *Lingvodidaktikos terminų žodynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
20. Levinson, S. C. 2006. *Grammars of Space: Explorations in Cognitive Diversity*. New York: Cambridge University Press.
21. Matthews P. H. 1993. *Grammatical theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*. In *Cambridge Studies in Linguistics* (67), Cambridge: Cambridge University Press.
22. Paducheva E. 1996. *Semanticheskie issledovaniia: Semantika vremeni i vida v ruskom iazyke, semantika narrativa*. Maskva: Shkola "IAzyki russkoi kultury".
23. Paducheva, E. 2011. *The Linguistics of Narrative: the Case of Russian*. Moscow: All-Russian Institute of Scientific and Technical Information.
24. Reimer M., Michaelson E. 2017 *Reference* In The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Edward N. Zalta(ed.). Nuoroda internete <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/reference/>
25. Svorou, S. 1994. *The Grammer of Space*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
26. Talmy, L. 2000. *Toward a Cognitive Semantics 1*. Cambridge: MIT Press.
27. Tenbrink Th. 2006. Space, Time and Use of Language: An Investigation of Relationships. In *Spatial Cognition* (8).
28. Vandeloise, C. 1991. *Spatial Prepositions: A Case Study from French*. London: University of Chicago Press.
29. Worf Benjamin L. 1940. Science and Linguistics. *Perspausdinta iš Technol. Rev.*, 42:229-231, 247-248, no. 6 (April 1940). Nuoroda internete <http://web.mit.edu/allanmc/www/whorf.scienceandlinguistics.pdf>
30. Žilinskaitė Elgė 2010, Vietos raiška Mikalojaus *Daukšos Postilėje: postpoziciniai vietininkai ir jų funkciniai ekvivalentai*, Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

PRIEDAS